

До сторіччя Української революції

УДК 930.2:323.27:001.891(477.64-2) «19» DOI: 10.26661/swfh-2018-50-001

Як у вітчизняну історіографію повернулася Українська революція (Погляд із Запоріжжя)

Ф.Г. Турченко

Запорізький національний університет,

fturchenko@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9408-269X>

Ключові слова:

Українська революція, історіографія, «перебудова», незалежність, підручники і навчальні посібники.

У статті розкривається складний процес переосмислення подій, які радянська історіографія характеризувала як Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні, і розкриваються обставини утвердження в науковій думці точки зору на цей історичний процес як на Українську революцію. Розглядаються соціально-політичні аспекти утвердження у вітчизняній історичній науці концепції Української революції. Аналізується історична література з даної проблеми, у тому числі, наукові публікації дослідників історичного факультету Запорізького університету, навчальні посібники і підручники з історії України для загальноосвітніх шкіл.

How the Ukrainian Revolution returned to Ukrainian historiography (A look from Zaporizhzhia)

F. Turchenko

Zaporizhzhia National University

Key words:

Ukrainian revolution, historiography, «perestroika», independence, textbooks and manuals.

The article reveals the complex process of reconsideration of events which the Soviet historiography characterized as the Great October Socialist Revolution in Ukraine, also it reveals the circumstances of confirming in the scientific thought the point of view on this historical process as on the Ukrainian revolution. The socio-political aspects of confirming the concept of the Ukrainian revolution in the native historical science are considered. The historical literature on the given problem is analyzed, including scientific publications of the researchers from the historical faculty of Zaporizhzhia University, manuals and textbooks on the history of Ukraine for secondary schools.

Переднє слово

Столітній ювілей Української революції 1917-1921 рр. викликав природний спалах інтересу до цієї надзвичайно важливої історичної події. Відбуваються наукові конференції, підводяться підсум-

ки багатогранної дослідницької роботи, визначаються перспективи її продовження. В цих умовах варто згадати, по-перше, коли і в яких умовах ця історична подія одержала назву - *Українська революція*¹, по-друге, чому і як в роки комуністичного

1 Історичне поняття *Українська революція* в авторському тексті цієї статті подається з великої букви. Це відповідає нормі, яка почала утверджуватися в Україні в 1990-х роках. Раніше (до середини 1990-х рр.) загальноприйнятим було вживання цього словосполучення з маленької букви. Чому відбулася ця зміна – предмет окремого аналізу. Ми його не проводимо. Констатуємо лише, що причини цього мають комплексний характер – як філологічний, так і політико-ідеологічний, а у його контексті – особистістний.

Поза авторським текстом словосполучення *Українська ре-*

волюція/українська революція подається у формі, яка наводиться в історичних джерелах, що використовуються у статті. Подібний підхід застосовується автором і при використанні термінів Лютнева революція/лютнева революція, Жовтнева революція/жовтнева революція. У джерелах вони також зустрічаються і з великої, і з малої букви. Порівняння вживання великої чи малої букв у позначенні понять *Українська революція/українська революція*, з одного боку, і *Лютнева революція/лютнева революція* та *Жовтнева революція/жовтнева революція*, з іншого, наблизить нас до розуміння суті історичних подій, якими ці поняття позначаються.

правління ця назва опинилася під забороною, по-третє, яким чином у перші роки незалежності вона відродилася і знову увійшла у вітчизняну історіографію, і, нарешті, яким був вклад у вивчення усього комплексу цих питань запорізьких істориків.

Почнемо з останнього пункту.

У Запорізькому національному університеті систематичне вивчення проблем, пов'язаних з українським національно-визвольним рухом, почалося ще наприкінці 1980-х рр. і набуло широкого розмаху в перші роки після проголошення незалежності України. Сформувалася група авторів, увага яких фокусувалася на проблемах національно-визвольного руху, зокрема, на першій у ХХ столітті спробі створення незалежної української держави. До складу цієї групи входили як молоді дослідники, так і історики старшого покоління, які одержували освіту в радянських університетах. У кожній з цих груп був свій шлях до усвідомлення суті і особливостей Української революції початку ХХ ст.

Автор відносить себе до українських істориків старшого покоління, які, як спеціалісти, формувалися в другій половині 1960-80-х років. Історична наука в СРСР перебувала тоді під ідеологічним контролем комуністичного режиму. Цей контроль особливо посилювався після «хрущовської відлиги». Як істина в останній інстанції декларувалася точка зору про те, що встановлення в Україні більшовицької диктатури в формі радянської влади було закономірним і навіть неминучим, у вищій мірі прогресивним явищем. Під це підводилася теоретична база - формаційна теорія Маркса, у відповідності з якою народи світу у своєму історичному розвитку обов'язково проходять шлях від первісно-общинного ладу через рабовласництво, феодалізм і капіталізм до комунізму. 1917 рік розглядався як початок переходу людства (у тому числі, звичайно, й українського народу) до першої фази комунізму-соціалістичного суспільства. Події, які відбувалися в Росії між лютим і жовтнем 1917 р., вважалися перехідним періодом від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної. Жовтнева соціалістична революція, начебто, *тріумфальною ходою* прокотилася по всій колишній царській Росії і привела до встановлення, при підтримці переважної більшості трудящих диктатури пролетаріату у формі радянської влади.

Дореволюційна Росія була поліетнічною імперією. Лідер більшовиків Ленін називав її «тюрмою народів», а Україну – колонією європейського типу. Тому виникала необхідність

включити в поступальну схему розвитку Росії й національне питання. У більшовицькій інтерпретації боротьба пригноблених народів за національне визволення вважалася одним з важливих факторів краху у лютому 1917 р. царизму, а у жовтні 1917 р. - Тимчасового уряду. Саме в цей короткий період – між лютим і жовтнем 1917 р., - у розумінні більшовиків, національний рух, розхитуючи основи старого ладу, відіграв певну позитивну історичну роль. Але після приходу більшовиків до влади ця його роль нівелювалася. Вважалася, що соціалістична революція звільнила пригноблені народи, зокрема й український, не лише від соціального, але й від національного гніту. При цьому вказувалося, що особливий вплив на «визволення» пригнічених народів колишньої імперії справив «братній російський народ» і «дружба народів» взагалі. Ця ідея була штучно вмонтована в формаційну схему історії народів СРСР і, звичайно, українського народу. Про російський, український і білоруський народи взагалі говорили, що вони на світанку історії вийшли з «однієї колиски». Це означало, що з переходом до вищих формацій розвитку взаємне зближення цих народів буде прискорюватися аж до злиття.

Відверто критикувати цю схему в умовах тоталітарного комуністичного режиму було небезпечно, та й готових протиставити їй більш-менш цілісну альтернативу було мало. Однак, сумніви щодо науковості тих чи інших її елементів під впливом різних обставин виникали у багатьох дослідників. У мене, наприклад, вони з'явилися вже на в першій половині 1970-х рр., коли після закінчення історичного факультету Харківського університету почав працювати над кандидатською дисертацією на тему «Соціально-класова структура міського населення Радянської України в 20-ті рр.». Як аспірант, одержав доступ (правда, обмежений) до закритих бібліотечних фондів. Це так звані *фонди спеціального зберігання*, де концентрувалася заборонена для загального користування література, зокрема, видання українських авторів-емігрантів.

Навіть поверхове ознайомлення зі змістом книг цих авторів давало підстави для висновків, що для керівників і учасників національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. було очевидно, що, вони були дійовими особами історичної драми під назвою *українська революція*. Коли мені попала в руки трьохтомна книга «Відродження нації» (Київ; Відень, 1920) авторства одного з лідерів Центральної Ради В. Винниченка, то звернув на себе увагу її підзаголовок – «Історія

української революції». Дослідження іншого відомого діяча Центральної Ради П. Христюка, виконане у трьох томах, має назву «Замітки і матеріали до історії української революції» (Відень, 1921). Свої мемуари «Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції» опублікував у Відні 1920 р. О. Назарук. Як українську революцію розглядає події 1917-1921 рр. у своїх споминах «Україна в огні й бурі революції» І. Мазепа - відомий діяч Української соціал-демократичної партії, який деякий час в 1919 р. час був Головою Ради Міністрів УНР. Один з керівників Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), активний діяч Центральної Ради М. Шаповал, свою монографію, видану в 1928 р. у Празі, назвав «Велика революція і українська визвольна програма». Цей перелік можна продовжити працями Б. Мартоша, Є. Коновальця, П. Феденка та інших активних учасників революції. У результаті отримаємо численний бібліографічний індекс зарубіжної україністики, об'єднаної спільною оцінкою характеризованих нею подій, які розгорнулися в Україні після повалення російського самодержавства, як *української революції*, завданням якої було утвердження державного суверенітету, національне визволення українського народу. В часи революції ці автори належали до різних течій українського політикуму. Були серед них українські націонал-комуністи, помірковані соціалісти, ліберали, прихильники парламентаризму і європейської демократії, консерватори, які були схильні до встановлення в Україні гетьманату. Різним було в них і бачення майбутнього соціально-економічного і політичного ладу незалежної України. Не співпадали також їх зовнішньополітичні пріоритети. Але усі вони дотримувалися концепції *української революції*, яка розглядалася ними як закономірний етап на шляху до здобуття незалежності. Ця революція сприймалася у широкому історичному контексті, зокрема, у зв'язку з російською революцією і громадянською війною 1917-1920 рр., з Першою світовою війною і усією системою міжнародних відносин перших післявоєнних років.

Ці книги посіяли певні сумніви щодо науковості офіційної концепції революції, яка складалася в мене після навчання в університеті, і дали поштовх до її ревізії. Але не лише вони. Цінна інформація міститься в радянській історичній літературі 1920-х років, яка була у вільному доступі. 20-ті роки були періодом, коли пошуки відповідей на питання про характер революційних подій в Україні велися по свіжих їх слідах. У

ці пошуки включалося багато авторів - очевидців і активних учасників подій. Саме тоді в науковому середовищі відбувалася дискусія щодо національно-політичної і соціально-економічної спрямованості революції в Україні. Більшовицька диктатура, яка утвердилася на початку 20-х рр., ставила жорсткі рамки цій дискусії: не дозволялося, перш за все, сумніватися в законності та історичній виправданості встановлення в Україні більшовицького режиму. В таких умовах дискутувати можна було лише про те, як на процес «переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну» в Україні впливало *національне питання*. Утворена Москвою квазідержавна структура - Українська СРР - вважалася втіленням ленінської ідеї подолання національного гніту і вирішення національного питання. Адже більшовики були вимушені визнати українську мову, культуру, проголосили «українізацію», і навіть оголосили УСРР суверенною державою з правом виходу з СРСР. Перед дослідниками було поставлене завдання підібрати матеріал, який, враховуючи ці вимушені і суто формальні поступки більшовицького режиму, викликані широким розмахом національно-визвольного руху, легітимізував би цей режим в очах українського народу, приховав його окупаційний характер.

Але навіть у цих, досить вузьких ідеологічних рамках, молоді українські історики, які вважали себе марксистами, зуміли сформулювати і впровадити у науковий дискурс ряд ідей, які аргументували закономірний характер українського національно-визвольного руху 1917 р. і його дітища – Української Центральної Ради. Двадцять років тому, до 80-річчя Української революції, автору цієї статті вже доводилося описувати це [1, с. 4-10]. Вважаю за необхідне ще раз нагадати сучасному читачу, як у складних умовах більшовицького диктату 1920-х років українські дослідники розкривали суспільству своє бачення недавнього революційного минулого.

Як сприймали Українську революцію дослідники 1920-х – поч. 1930-х років

Це був час, коли про революцію писали її свідки й активні учасники, які в 1917-1921 рр. перебували на території України. Їм було очевидно, що головний вектор політичних процесів на її території в 1917 р., зокрема до жовтня цього року, поки при владі в Петрограді стояв Тимчасовий уряд, був спрямований на ліквідацію колоніальної залежності України від Росії, на відродження української державності. Тобто, ці події оцінювалися

ними як *українська національна революція*. Очолувала цю революцію українська інтелігенція. У руслі відродження власної державності, за переконаннями цих вчених, переважна більшість українського населення, особливо селянство, сподівалося вирішити свої соціально-економічні проблеми. Противником цих прагнень оголошувався імперіалістичний Тимчасовий уряд і всі політичні сили, що його прямо чи опосередковано підтримували. Більшовики на чолі з В.Леніним, за цією версією, були прихильниками національного визволення українського народу і всіляко підтримували національний рух у його боротьбі з політикою петроградського буржуазного уряду, яка характеризувалася як централістична, колонізаторська.

Найпоспідовніше у 20-ті роки цю концепцію обґрунтував український історик-марксист, академік М. Яворський, який оцінював події 1917 р. в Україні як національно-демократичну революцію [2, 3]. В літературі 20 – початку 30-х років зустрічаються й інші наукові визначення подій 1917 р. в Україні: українська революція, національно-аграрна революція тощо. Їх популяризували молоді дослідники А.Річицький [4], М.Свідзінський [5], В.Сушино-Хоменко [6, 7] та ін.

В брошурі під назвою «Центральна Рада від Лютого до Жовтня: Нарис з історії української революції» А.Річицький сформулював свою точку зору так: «Україна між Лютим і Жовтнем 1917 р. являє нам зразок буржуазно-демократичної революції колоніальної країни й пригніченої нації, революції національно-аграрної, з селянством, як її соціальною основою...» [4, с. 22]. Теза про масову підтримку Української революції з лютого по жовтень 1917 р., про широку соціальну базу українського державотворення, яка включала не лише українське селянство, але й інтелігенцію, міські дрібнобуржуазні верстви населення, і навіть робітників, була домінуючою в історичній літературі 20-х років. «Був час, і досить довгий, і досить значний – ще до Жовтневої революції, коли пролетаріат підтримував Центральну Раду» [8, с. 163], – зазначав М.Скрипник.

Яким був розвиток дальших, післяжовтневих подій, що сталося з цією всенародною підтримкою українських національно-визвольних сил після жовтневого перевороту в Петрограді? Частина істориків підтримувала версію про те, що за декілька тижнів ця підтримка зникла, маси перейшли на бік більшовиків, відвернулися від Центральної Ради з її курсом на формування незалежної від Радянської Росії Української держави. Згідно цієї версії, Українська національна революція стала стрімко трансформуватися в соці-

алістичну при утвердженні в Україні «диктатури пролетаріату» при «керівній ролі» більшовицької партії – РСДРП(б). Подібна трактовка подій прямо випливала з ленінської схеми переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Боротьба проти Тимчасового уряду вважалася «прогресивним» явищем, а боротьба проти більшовизму засуджувалася як «реакційна». Йдучи від цієї схеми до реального життя, історики змушені були вступати в конфлікт із фактами, не зупиняючись перед відвертою фальсифікацією.

Інші вчені, залишаючись на ґрунті фактів, наважувалися писати, що переважна більшість населення України після жовтневих подій в Петрограді продовжувала підтримувати Центральну Раду, а це означає, що радянська влада, яка починала утверджуватися в Україні, носила *окупаційний характер*. Термін «окупаційний» в літературі 20-х років не вживався, але з контексту історичних досліджень того періоду він випливав безпосередньо. Навіть в публікаціях, присвячених історії КП(б)У, визнавалося, що вплив більшовиків в Україні після жовтня 1917 р. був слабкий, що вони не мали значного авторитету навіть у Харкові та Катеринославі, де радянська влада була встановлена російськими військами під проводом члена більшовицької партії В. Антонова-Овсієнка [9, с. 125-129]. Це означає, що серед дослідників продовжувала домінувати думка, згідно з якою події в Україні мали інший, ніж у центральних районах Росії характер, що Центральна Рада, принаймні, до жовтня 1917 р. мала стійку підтримку українського населення.

Але відносна свобода, яка існувала в історичній науці в 20-ті роки, наприкінці цього десятиліття, після утвердження сталінського самовладдя швидко зникла. На початку січня 1930 р. в органі ЦК ВКП(б) журналі «Большевик» з'явилася стаття співробітника інституту марксизму Комуністичної Академії (Москва) П. Горіна «О роли пролетариата в революционном движении Украины», в якій був підданий жорсткій критиці керівник української школи істориків-марксистів Матвій Яворський. «М. Яворський виявився не в змозі оцінити величезну допомогу, яку надали в боротьбі з українською буржуазією російські робітники і селяни. Місцями революція на Україні скидається у нього на революційну окупацію» [10, с. 52], – зазначив П. Горін.

Ця стаття московського автора стала сигналом для розгортання жорстокої критики М. Яворського і його прихильників, в яку включилися й колеги – українські радянські історики. На початку того ж 1930 року в історики-партійному журналі

«Літопис революції» з'явилися статті В.Манілова [11, с. 351-382], Ф.Фріда [12, с. 230-251] і М.Рубача [13, 14], спрямовані проти досліджень М.Свідзінського, А.Річицького і В.Сушино-Хоменка. Критика підкріплювалася «організаційними висновками». Рішенням загальних зборів українського товариства «Історик-марксист» його голова М. Яворський був виключений з числа членів. Йому інкримінувалося створення антиленінської схеми історії України, «підміну класового аналізу націоналістичним», «помилкову оцінку українського національного питання, як вирішального» [15, с. 287-328]. Через рік з товариства «Історик-марксист» був виключений М.Свідзінський, який, як зазначалося у рішеннях зборів, популяризував «націоналістичну концепцію пролетарської революції», розглядав «особливості революції на Україні в основному під кутом зору національного питання» [16, с. 298]. Пізніше всі розкритиковані історики були репресовані і загинули в сталінських катівнях.

Прагнучи якось узгодити історичні факти, про які багато хто з істориків ще добре пам'ятав, з ортодоксальною більшовицькою доктриною, яка нав'язувалася Москвою, М.Рубач висунув, як він писав, «додаткову схему революції на Україні, чи української революції». В своїй статті, спрямованій проти концепції М. Яворського він писав: «Буржуазно-демократичний зміст революції переплітався з соціалістичним змістом. Це були два рівнобіжні, органічно зв'язаних між собою процеси, які в сукупності складали єдиний процес революції 1917 р.» [13, с. 77]. Але після сталінського «великого перелому» 1929 р. комуністичний режим вже не визнавав компромісів. Точка зору М.Рубача була оцінена як вияв «розтрощеної яворщини» [17, с. 300]. Рубачу довелося «каятися» і це йому – одному з небагатьох – врятувало життя.

Розгром «школи М. Яворського» започаткував цілком новий стан в історичній науці України, який продовжувався до кінця 80-х років. У всіх відношеннях це був крок назад в порівнянні з 1920-ми роками. Історичній науці були нав'язані примітивні політизовані схеми, які не мали мало спільного з подіями минулого. Історичний процес в Україні в 1917 р. характеризувався як прояв загальноросійського процесу розвитку революції в напрямку від буржуазно-демократичної до соціалістичної. «Процес переростання буржуазної революції в пролетарську на Україні був одним з невід'ємних складових елементів процесу переростання між Лютим і Жовтнем у всій країні» [18, с. 55], – писала у 1934 р. К. Герман в московському періодичному виданні «Істория

пролетариата СССР».

Характерно, що з початку 30-х років всі найважливіші концептуальні праці про Україну 1917 р. стали публікуватися в центральних виданнях, тобто поза межами України. Дві такі статті були опубліковані Є.Городецьким в московському історико-партійному журналі «Історик-марксист» [19, 20]. Вони відтворювали схему, яка була наведена в статті К.Герман. В цю схему, схожу на «прокрустове ложе», не вписувалися навіть оцінки революційних подій в Україні, що їх давав у свій час М.Скрипник, праці якого стали ще у 1932 р. визнаватися як такі, що мають «методологічний характер», тобто, як своєрідна класика [17, с. 302]. Після самогубства М.Скрипника його стали звинувачувати в схильності до «націоналізму», до підтримки «нацдемівської» схеми революції в Україні [21, с. 45-47]. Поняття, що використовувалися в 20-ті роки, – «українська революція», «національно-демократична революція», натяки на окупаційний характер радянської влади в Україні і всі інші, їм подібні, втратили права громадянства, а всі, хто ними оперував, звинувачувалися в «українському буржуазному націоналізмі» з усіма трагічними наслідками, що з цього випливали. Всіх, так чи інакше пов'язаних з українським національним рухом, вважалось «люtimi ворогом українського народу – буржуазними націоналістами», а Центральна Рада – «контрреволюційним органом», який не мав підтримки трудящих мас України.

Період «Краткого курса истории ВКП(б)»

Всіх, хто вижив в умовах сталінських репресій, змушені були дотримуватися жорстких компартійних канонів, побудованих на сталінському «Кратком курсе истории ВКП(б)». Відомий київський історик М. Супруненко в монографії «Перемога Великої жовтневої соціалістичної революції», опублікованій 1957 р., наприклад, переконував нове покоління радянських читачів, які не були свідками подій 1917 р., що лише частина трудящих України підтримувала Центральну Раду, та й то лише до листопада 1917 р., а після Жовтневої революції відійшла від неї й перейшла на бік більшовиків. «У листопаді Центральна Рада і дрібнобуржуазні націоналістичні партії втратили свій вплив на ті окремі групи трудящих, які раніше підтримували їх. Термін в п'ять-шість тижнів виявився достатнім, щоб українське селянство і солдати порівняли практичну діяльність Радянської влади з «діяльністю» Центральної Ради і зробили для останньої вбивчий висновок» [22, с. 229], – писав М.Супруненко. Таким чином, говорилося

лише про «окремі групи трудящих», які «деякий час» підтримували Центральну Раду, що характеризувалася як буржуазно-націоналістична, антинародна організація. Його монографія опублікована до 40-річчя більшовицького перевороту, була своєрідним підсумком історіографії попереднього сталінського періоду і досить рельєфно віддзеркалювала стан історичної науки і погляди тодішнього покоління українських істориків, які вони демонстрували чи змушені були демонструвати. В цих поглядах від *української революції 1917 р.*, про яку в 20-ті рр. говорилося як про загальноприйнятний факт, залишилися лише *невеликі групи невідомих українців*, які швидко *одумалися* і перестали підтримувати Центральну Раду.

Певні зрушення в історичній науці відбулися після XX з'їзду КПРС (1956 р.) і розвінчання «культу особи Сталіна». Суспільство тоді було переповнене надіями на розкриття правди про минуле, у тому числі про революцію 1917 р. в Україні, про її характер, учасників, рушійні сили. Розширилося коло дослідників, більш документованими стали їх праці, почалася публікація джерел, у тому числі закритих раніше державних і партійних архівів. Але нових концептуальних підходів до аналізу українського національного руху 1917-1918 рр. історики не виробили. І справа тут не у консерватизмі чи надмірній обережності істориків. Правляча Комуністична партія продовжувала тримати під своїм жорстким контролем історичну науку. Залишалися усталені канони формаційної теорії у їх сталінському змісті, а історія України продовжувалася розглядатися у контексті російської історії. У вступній статті до 12-томного видання «Истории СССР с древнейших времен до наших дней», започаткованій в 1966 р., секретар ЦК КПРС, академік АН СРСР Б. Пономарьов писав: «Було б неможливим і некоректним зображувати історію країни, ніби вона є мозаїкою, сумою історичних досліджень у кожній окремій республіці. Такий підхід применшує значення багатотомових зв'язків і не показує, яким чином міцніла дружба трудящих різних національностей у боротьбі проти спільного ворога» [23, с. 28]. Саме з неухильним дотриманням цієї партійної настанови писалася і ця головна книга з історії Радянського Союзу, і всі книги в Україні, де мова йшла про національно-визвольний рух, зокрема, в 1917 р. Історичні праці, в яких досліджувалися ці питання, базувалися на лжетеорії про «буржуазність» Центральної Ради, її «антинародний», «зрадницький» характер.

Найбільшим досягненням радянської історіографії цього періоду вважалися опубліковані

інститутом Історії України АН УРСР узагальнюючі праці з історії революції, опубліковані в 1967 р. з нагоди 50-річчя жовтневого перевороту в Петрограді: двохтомна «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» і трьохтомна «Українська РСР в період громадянської війни» [24, 25]. У висновках до першого тому «Перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» (автори М. Рубач, С. Королівський і М. Супруненко) говорилося: «Перебуваючи при владі, Центральна Рада остаточно викрила себе проведенням антинародної політики. Вона показала, що основним її завданням є збереження буржуазного ладу на Україні, захист інтересів експлуататорських класів... [Рада] була розгромлена головним чином внутрішніми силами – українськими робітниками, солдатами й селянами, а не «зовнішніми» силами, що прийшли з Півночі із Петрограда і Москви, як твердять всупереч історичній правді, українські націоналісти» [25, с. 374].

З того часу пройшло півстоліття, але й сьогодні інколи виникає питання, чи справді подібні висновки повністю відбивали погляди на революцію цих авторів? У мене є щодо цього певні сумніви. 1968 р. один з співавторів згаданої вище книги професор Степан Мефодійович Королівський читав студентам четвертого курсу історичного факультету Харківського університету, серед яких був і я, спецкурс «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні». З його лекцій запам'яталося декілька яскравих фрагментів, які у контексті тодішньої епохи інакше, як проукраїнськими, назвати не можна і які суперечили наведеному вище висновку. Зазвичай надзвичайно обережний (в період «Великого терору» 1937-1938 рр. він дивом unikнув арешту, переїхавши на деякий час до дружини в село), професор говорив про український національно-визвольний рух в тональності, схожій на те, як про нього писали ще у 1920-ті роки, до сталінських репресій. Почули від нього ми і незвичний термін – «українська революція». Відтворюю його по пам'яті з *маленької букви*: професор використав він його у контексті того, що тоді називалося «критикою буржуазно-націоналістичної історіографії Великої жовтневої соціалістичної революції на Україні». А ще він розповів про зовсім невідому нам історію з Донецько-Криворізькою Республікою і її керівників, причому особливого позитиву у його викладі подій я не відчував. Навпаки, з його лекцій я виніс чітке переконання, що авантюра донецько-криворізьких більшовиків на чолі з Артемом була деструктивним і водночас

антиукраїнським фрагментом революційного процесу. Про все це я інколи згадував, коли став аспірантом і почав працювати над кандидатською дисертацією.

Після успішного захисту дисертації на початку 1977 р. мене запросили на роботу на кафедру історії СРСР і УРСР історичного факультету Запорізького державного педагогічного інституту. Керував цією кафедрою професор П. Гарчев, наукові інтереси якого були пов'язані з формуванням в Україні 1917-1918 рр. *червоної гвардії* - збройних формувань, які використовувалися більшовицьким центром у Петрограді як знаряддя для встановлення під час революції радянського режиму. І коли я проінформував його про свої наміри почати дослідницьку роботу над проблемою радикальної зміни соціальної структури населення України в 1917-1920 роках, то одержав розуміння і підтримку. З часом проблема звузилася і звелася до аналізу становища й історичної долі в Україні поміщиків і буржуазії, як тоді прийнято було говорити, *їх ліквідації*. Працюючи з кінця 70-х рр. над цією темою, мені довелося аналізувати документи, які висвітлювали жорстоку боротьбу більшовиків за контроль над Україною, експропріацією землевласників і підприємців, позбавленням їх політичних прав, розгромом антибільшовицьких політичних партій і корпоративних організацій. Об'єктом аналізу був і кривавий терор, організований більшовиками, який супроводжувався масовими арештами, концтоборами, масовими розстрілами тощо. Звернула на себе і та обставина, що особливо жорстоких переслідувань зазнали представники і прибічники українських національних урядів – Центральної Ради, Української Держави Скоропадського, Директорії УНР, а також члени політичних партій і об'єднань, які підтримували ці уряди.

Роки, коли я працював над докторською дисертацією, характеризувалися посиленням боротьби комуністичного режиму в СРСР проти так званого «українського буржуазного націоналізму», поверненням до історичних концепцій доби сталінізму. Яскравим свідченням цього була поява в 1984 р. шостого тому десятитомної (виданої у видавництві АН УРСР російською мовою) «Истории Украинской ССР» з підзаголовком «Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине». Ця книга була покликана продемонструвати найновіші досягнення української радянської історіографії, а насправді засвідчила, що вона перебуває у стані гострої кризи. Професор В. Верстюк пише про неї, як набір мантрів з «безупинним цитуванням

праць Леніна та партійних більшовицьких документів» [26, с. 13].

В роки «перебудови»

У другій половині 1980-х рр. суспільно-політична ситуація в Радянському Союзі почала стрімко змінюватися. В умовах гострої соціально-економічної і політичної кризи в СРСР розгорнувся ініційований правлячою комуністичною верхівкою процес, який увійшов в історію як «*перебудова*». Про зміни, що відбувалися в Радянському Союзі, з найвищих компартійних трибун почали говорити як про «*революційні*». У контексті пошуків виходу з кризи інтенсивно відбувалося переосмислення історичного минулого. На сторінках популярних і науково-теоретичних видань радянська система стала характеризуватися як «казармовий», «державний соціалізм», встановлений в результаті більшовицького перевороту 1917 р. методом жорстоких репресій і масового терору. Стверджувалося, що радянський лад необхідно «перебудувати», «осучаснювати», «демократизувати». В позитивному тоні стали говорити й про «демократичний соціалізм», прихильників якого ще недавно вважали ревізіоністами, зрадниками інтересів трудящих.

Об'єктом критики стала й система міжнаціональних відносин, які склалися в СРСР. Ще недавно з найвищих партійних і державних трибун лунали заяви, що національне питання у Радянському Союзі вирішене і суперечності у цій сфері подолані, а тепер заговорили про національні утиски, русифікацію, диктат московського центру по відношенню до національних регіонів і унітарний характер СРСР, який згідно Конституції є федерацією, про необхідність підписання між радянськими республіками нового Союзного Договору.

В Україні процес «перебудови» всіляко гальмувався консервативним компартійним керівництвом УРСР на чолі з В. Щербицьким, у середовищі якого панувала гостра ностальгія за «застійним» минулим. Це відбивалося і на стані вивчення революції 1917 р. Безроздільно панували старі підходи, що відбилося й на змісті публікацій, у яких повторювалися висновки, сформульовані в минулі десятиліття. Так, у колективній монографії вчених Інституту історії АН України «Триумфальное шествие Советской власти на Украине» (автори – Ю. Гамрецький, Ж. Тимченко й О. Щусь), опублікованій в 1987 р., вкотре стверджувалося, що в 1917 р. в Україні відбувався перехід від буржуазно-демократичної до соціалістичної революції, що Центральна

Рада була органом української буржуазно-націоналістичної контрреволюції, виражала інтереси панівних класів України, а українські робітники і селяни стояли на боці більшовиків. «Контрреволюційна по суті ідеологія і політика Центральної Ради намагалися розірвати єдиний фронт трудящих України з робітниками і селянами Росії, не допустити перемоги соціалістичної революції, нейтралізувати величезну притягальну силу лєнінських декретів» [27, с. 34], – зазначалося у цій монографії. Автори цієї книги, виданої у рік 70-річного ювілею жовтневого перевороту в Петрограді, сподівалися на її довге життя. Але цього не сталося. Сьогодні вона взагалі не сприймається як наукове дослідження.

Та моє розуміння цього прийшло трохи пізніше, причому, радше у формі самокритики, ніж критичного неприйняття книги київських колег. Адже того ж таки 1987 р. вийшла з друку моя власна монографія «Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине», яка готувалася ще в так званій «застійній» період. В її основі були ті ж концептуальні засади, що і в монографії «Триумфальное шествие Советской власти на Украине». Писати інакше – означало свідомо наражатися на неприємності. Нам були відомі випадки, коли за найменший відхід від «єдино правильного» вчення колег-істориків позбавляли роботи чи навіть ув'язнювали за звинуваченнями у всіляких «ізмах». Найкращим способом уникнути цього була орієнтація на тексти вчених Інституту історії АН України чи Інституту історії партії при ЦК КП України. Те, що готувалося в цих установах вважалося своєрідним каноном. Все це і визначило й схожість висновків у публікаціях авторів усієї України. Зокрема, в моїй монографії говорилося, що українські «рабочие и крестьяне встали на защиту своей власти, отстаивали ее от посягательств внутренних и внешних врагов и при братской помощи великого русского народа, всех братских советских народов отстаивали свое суверенное государство – Украинскую ССР» [28, с. 185]. Сьогодні мені не залишається нічого іншого, як сподіватися, що читачі, окрім цих слів, уважно прочитали й сам текст монографії, зміст якого не вкладався у рамки цього стандартного для тих часів висновку.

... А тим часом, у ході «перебудови» була оголошена «гласність» і послабилися цензурні обмеження. Поступово стали відкриватися «шлюзи» для правди про минуле. Загальносоюзні ЗМІ стали поширювати інформацію, яка раніше ретельно приховувалася від широкого загалу. «Гласності» вимагали й в Україні. Зокрема, хотіли біль-

ше знати про так звані «білі плями» української історії. Люди чекали правдивої, неспотвореної інформації про Українську Центральну Раду та її керівників, про Західноукраїнську Народну Республіку, Директорію, Українську державу періоду Павла Скоропадського. Позбавлені доступу до незалежних джерел інформації в Україні, вони шукали відповіді на питання про минуле за її межами: слухали зарубіжні «радіоголоси», читали газети і журнали, які видавалися в Росії, Західній Україні, Прибалтиці, зверталися до «самвидавських» видань, які друкувалися і поширювалися практично у всіх областях України, переглядали передачі Центрального телебачення з Москви. Як гриби після дощу, почали виникати так звані «неформальні» об'єднання, дискусійні клуби та інші незалежні від влади самодіяльні об'єднання громадян, у середовищі яких жваво обговорювалися «білі плями» української історії, зокрема, революційних років. У цьому контексті особливо часто в літературі згадуються львівське «Товариство Лева» і Український культурологічний клуб (УКК), засновані в 1997 р. Подібні групи під різною назвою виникали у всіх регіонах України, у тому числі й Запоріжжі, де вони почали працювати в 1998-1989 роках. Особливо популярними серед інтелігенції міста були громадсько-філософський клуб «Січ», кіноклуб «Восхождение», добровільне історико-просвітницьке товариство «Реабілітація». Автору цієї статті доводилося брати участь в деяких засіданнях цих товариств, зокрема, клубу «Січ». Обговорення проходили гостро, звучала критика КПРС, місцевих властей. З особливою увагою розглядалися питання багатопартійності, історії політичних рухів в Україні, особливо антибільшовицьких. Окрім загальносоюзних і загальноукраїнських проблем, на їх засіданнях розглядалися й регіональні. Часто йшла мова про виданих земляків – Нестора Махна і Дмитра Донцова. Члени «Січі» сміливо ламали рамки і обмеження, які ставив горбачовській «гласності» консервативний партапарат провінційного Запоріжжя. Реакція обкому не забарилася. 24 лютого 1989 р. у таємній постанові бюро обкому партії «Січ» називалася серед тих неформальних структур, щодо який рекомендувалося «принять дополнительные эффективные меры по пресечению негативных тенденций, нейтрализации их политическими методами» [29, с. 125-126].

В цих умовах окремі українські дослідники вже з 1988 р. стали «прориватися» до читачів, публікуючи свої сенсаційні розвідки на шпальтах газети «Літературна Україна» та деяких інших видань Спілки письменників України, компартійний

контроль над якими помітно ослаб. Найчастіше у поле зору цих авторів попадали постаті відомих діячів революційного часу – В. Винниченка, М. Грушевського, С. Петлюри і Х. Раковського та інших, і пов'язані з ними важливі суспільно-політичні процеси революційної доби, які розглядалися з національно-патріотичних позицій [30-32].

У цю роботу включився і автор цієї статті. Почалося це негайно після захисту восени 1988 р. у Інституті історії АН України докторської дисертації. У мене залишилося багато матеріалів, які не «вписувалися» в тодішню радянську парадигму і не увійшли в дисертацію і монографію. Зокрема, вони стосувалися українського національного руху і партійно-політичної боротьби в Україні в 1917-1920-х рр., місця і ролі в ній українських національних партій, які називалися буржуазно-націоналістичними. У стані ейфорії, яка наступила після успішного захисту, я взявся за новий проект, який передбачав підготовку – вже з урахуванням нових, «перебудовних» підходів – монографії, присвяченої історії українських ліберальних і консервативних партій і організацій, починаючи від їх виникнення наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст. до знищення в роки більшовицького режиму. Я запропонував співавторство моєму офіційному опоненту по докторській дисертації, дуже відомому в той час професору Івану Курасу, заступнику директора Інституту політичних досліджень при ЦК КП України, який був автором декількох робіт, присвячених історії українських соціалістичних партій. Тоді їх називали українськими дрібнобуржуазно-націоналістичними. Він на співпрацю погодився. Робота йшла швидко, але ще швидше змінювалася суспільно-політична ситуація в країні. У розпал горбачовської «перебудови» наш творчий альянс на деякий час розпався. Мені здавалося, що Іван Федорович не встигав за «перебудовою». А може занадто швидко рухався я. Відтак, кожен пішов своєю дорогою.

Мене ця дорога привела до редакції журналу «Вітчизна» - літературно-художнього та громадсько-політичного місячника спілки письменників України. Наприкінці 1989 р. у ньому була опублікована стаття під назвою «Українська автокефальна...», написана мною у співавторстві з молодим запорізьким дослідником Олександром Ігнатушою. У статті йшлося про національний рух усередині православної церкви в Україні як частину загальноукраїнського визвольного руху, становлення в умовах революції Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) і її трагічну долю наприкінці 20-на поч. 30-х рр. Стаття закінчується висновком: «Ця церква вини-

кла на реальному економічному та соціальному ґрунті. Але на її шляху стала адміністративно-командна система, яка, утверджуючись, не визнавала ніякого інакомислення, була нетерпима до будь-яких форм суспільної самодіяльності, зводила всю різноманітність духовного життя людей до безликих, спрощених вульгарно-соціологічних схем. УАПЦ стала однією з перших жертв цієї системи. Своєю загибеллю вона сповістила про широке розгортання кривавих злочинів сталінського режиму на Україні» [33, с. 175].

Журнал з цією статтею вийшов напередодні Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову, на якому була прийнята резолюція про необхідність відновлення діяльності УАПЦ. Диктори української редакції Радіо «Свобода» більше тижня щоденно в два голоси – жіночим і чоловічим – розносили по ефіру зміст цієї статті. Ми чекали, що буде якась реакція Запорізького обкому КП України і «відповідних органів». Пам'ятали, що у попередні роки це добром не закінчувалося. Занадто великою була інерція минулого і страх перед поверненням репресій. Але обійшлося. Це надало нам сміливості і оптимізму.

У січні 1990 р., вперше за роки комуністичного режиму, з ініціативи Народного Руху та інших демократичних партій України відзначалося річниця Акту злуки УНР і ЗУНР. Був організований «Ланцюг єднання», який зв'язав Київ і Львів. Комуністична влада південно-східних областей прагнула, як висловлювався тоді секретар Запорізького обкому КП України О. Причкін, «зупинити жовто-блакитну експансію» на регіон. Коли дізналися, що на історичному факультеті Запорізького факультету готується круглий стіл, присвячений обговоренню цієї історичної події, до мене звернувся один з працівників обкому з вимогою відмовитися від проведення цього заходу і обговорити історичне значення Переяславської Ради 1653 р., чергова річниця якої також припадала на січень. Я, звичайно, відмовився, заявивши, що всі чекають інформації про Акт Злуки УНР і ЗУНР 1919 р. Врешті-решт, «круглий стіл» був проведений у Домі політичної освіти Запорізького обкому і в ньому, серед інших, брали участь і працівники ідеологічного відділу обкому, які прагнули сформулювати «правильний погляд» на цю подію. Саме тоді Горбачов у одному зі своїх виступів заявив, що «Харків – російське місто». Про це було повідомлено в залі, що підняло градус обговорення, який і без того був досить високий. Мені ставили питання з залу і я відверто відповідав, посилаючись на результати демографічних переписів, історичні факти і свій

майже десятилітній досвід навчання в Харкові на історичному факультеті і в аспірантурі. Мої відповіді викликали обурення обкомівців, яке вони відкрито висловили. Але я від свого виступу залишився задоволеним. Задоволеною, як мені здалося, була і більша частина залу.

Ця подія одержала розголос і мала продовження. Одна з запорізьких обласних газет замовила мені статтю про Акт Злуки 1919 р. Я швидко її написав. Але, поряд з моїм, «неправильним», в газеті був опублікований «правильний» погляд на цю подію одного з доцентів кафедри історії КПРС Запорізького машинобудівного інституту. У його статті стверджувалося, що об'єднання УНР і ЗУНР було антинародною акцією буржуазії, спрямованою на те, щоб завадити прагненню українського народу до утвердження радянської влади і єдності в братерському союзі з російським народом. Говорилося також і про «Золотий вересень» 1939 р., коли відбулося «справжнє» возз'єднання Наддніпрянської і Західної України.

Того ж таки 1990 р. у видавництві «Знання» була опублікована великим накладом брошура О. Романчука «Ультиматум. Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою». Йшлося про події, які тепер називають першою українсько-російською війною кінця 1917-початку 1918 рр. Для багатьох читачів ця книжечка, автор якої навіть не був професійним істориком (Олег Романчук закінчив радіофізичний факультет Львівського університету, працював в науково-дослідному інституті, став письменником, писав науково-популярні статті, нариси, оповідання), справила ефект інформаційної бомби, яка для деяких моїх знайомих спричинила остаточний розрив з офіційною версією радянської історії і з комуністичною ідеологією взагалі.

Не дрімали штатні компартійні ревнителі «єдиновірної» лінії в Києві. Щоб тримати під своїм контролем «гласність», зберегти монополію на істину і нейтралізувати вплив нового бачення минулого, поширення якого спричиняла наростання неконтрольованої владою громадянської активності, ЦК Компартії України у січні 1989 р. прийняв постанову про республіканську програму розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР. Серед іншого, заговорили про необхідність підготовки до видання книг, які б по-новому описали історію компартії України, по-суті, підвели основу для її легітимізації в нових умовах як керівної сили Радянської України і показати неспроможність спроб поставити під сумнів правильність соціалістичного вибору українського народу в

1917 р. Але нічого з цього не вийшло. Не вистачало ні аргументів, ні натхнення. Відтак, обмежилося публікацією матеріалів, побудованих у жанрі компартійної дидактики, головною метою яких було дати «правильне» (з точки зору офіціозу) розуміння тієї чи іншої події, того чи іншого діяча [34-35; 36, с. 82-93]. Найчастіше у поле зору партійної критики попадали ті ж В. Винниченко, М. Грушевський, С. Петлюра.

У такому ж «класово-партійному дусі» описувалися і деякі важливі події революційного минулого, які раніше замовчувалися або подавалися в спотвореному вигляді. Для прикладу назвемо статтю завідуючого відділом Інституту політичних досліджень при ЦК КП України професора В. Солдатенка під назвою «Чотири кроки у безвихідь. (Центральна Рада та її універсали)», що була опублікована 19-20 січня 1990 р. в центральній компартійно-радянській газеті «Радянська Україна», яка видавалася тиражем в декілька сотень тисяч примірників. Наведемо висновки, які робить автор: *«І в березні-жовтні 1917 року, і в жовтні 1917 – лютому 1918 року Центральна Рада зраджувала інтереси українського народу, прагнула будувати державу, чужу його інтересам. У міру все більшого відкидання зусиль буржуазних націоналістів, Рада дедалі активніше виступала проти власного народу, довівши боротьбу до відкритої громадянської війни і запрошення на рідну землю іноземних інтєрвентів. Віхами у цій боротьбі [...] і стали всі чотири універсали.*

...То хто ж зацікавлений сьогодні у тому, щоб позначати дні прийняття універсалів святковим кольором у політичному календарі і влаштовувати торжества з настільки сумнівних приводів!».

Стаття була опублікована напередодні чергової роковини проголошення IV Універсалом Центральної Ради незалежності України. Вона була не лише спробою компартійних верхів з допомогою стандартного набору комуністичних звинувачень очорнити політику Центральної Ради і її Універсали, а й мала на меті дискредитувати представників національно-демократичних сил, які зверталися до історії з в пошуках аргументів для мобілізації мас у боротьбі за повернення Україні державного суверенітету.

У контексті виконання компартійної постанови від січня 1989 р. почалася публікація деяких книг про події революції, які у радянські часи були заборонені. Одна з них – репринтне відтворення у видавництві політичної літератури України у 1990 р. трьохтомника «Відродження

нації» (підзаголовок другої і третьої частин – «Історія української революції. [Марець 1917 р. – грудень 1918 р.]»). Автор – Володимир Винниченко. Вибір не був випадковим. Винниченко – відомий український письменник, активний діяч революції, один з лідерів Центральної Ради, а в 1918 р. – Директорії УНР, лівий український соціал-демократ, по суті – комуніст. Його книга вперше побачила світ на початку 1920 р., коли автор, перебуваючи в еміграції, готувався до примирення з російськими більшовиками і збирався повернутися до УСРР, щоб одержати з їх рук високу державну або навіть компартійну посаду. Політична кон'юнктура, без сумніву, відбилися на змісті книги. Події лютого - березня 1917 р. В. Винниченко називає «*Великою Російською Революцією*»; більшовицький переворот 1917 р. в Петрограді подається ним як «*Робітничо-селянська революція в Росії й на Україні*». Книга по вінця заповнена розумуваннями на тему «всесвітньої боротьби соціалізму з капіталізмом», «міжнародної соціалістичної революції», «величезного значення Російської робітничо-селянської революції», про «чудо, яке творили в Росії і Україні працюючі класи» (мається на увазі більшовицькі перетворення: націоналізації, конфіскації, червоний терор і т. ін.). Червоною ниткою через книгу проходить нищівна критика українських політичних режимів, що діяли в Україні в 1917-1919 рр., і фактичне виправдування окупаційної політики російських більшовиків. Явно на адресу читачів у Кремлі і окупованому більшовиками Харкові були розраховані слова Винниченка: «З тих... режимів, які можуть бути на Україні *не нац. українського характеру* (тут і далі виділено нами. – Ф.Т.), безперечно найбільш сприятливим для українського відродження є все ж *режим радянської соціалістичної влади* ...»

Бо природа сеї влади, її соціальна суть і завдання необхідно й неминуче ведуть її до найбільшого національного розневолення... І ми бачимо, як ця соціальна необхідність штовхала й штовхає далі *руських соціалістів* на шляху активності в національному питанні... І що далі буде йти розвиток соціалістичної революції на Україні, то ця необхідність активності в національному питанні стала виразнішою для всякого, послідовного, *активного комуніста* *всякої національності, навіть* *бувшої пануючої*» [37, с. 500].

Відповідальні особи в ЦК КП України, які приймали рішення про відтворення в 1990 р. 50-тисячним накладом цього трьохтомника, добре знали його зміст. Вони шукали союзників серед тих, кого ще недавно називали ворогами, «буржу-

азними націоналістами». Книга В. Винниченка була використана для збереження комуністичного впливу в суспільстві, який в умовах «перебудови» танув на очах. На «Відродження нації» негайно після публікації книги почали посилатися противники перебудови і суверенізації України. Ще б пак, сам Винниченко – один з лідерів Центральної Ради, Голова Директорії УНР *дає рецепт на всі часи: тільки з комуністами Росії!* Іншого не дано. Ніхто тоді не згадував чим закінчилася спроба примирення Винниченка з більшовиками «*бувшої пануючої національності*». Після відвідин у травні-вересні 1920 р. Москві і Харкові, переговорів там в ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У він повернувся в еміграцію (фактично, втік) і написав листа, у якому, звернувшись до своїх однодумців «*з комуністичним привітом*», проінформував їх про деспотичний більшовицький режим, який панує в Україні, і сформулював висновок, що «намагання російських комуністів дати визволення укр. масам зовні, поминаючи їхню безпосередню участь у цьому, є надзвичайно шкідливою *помилкою...*» [38, с. 470]. І хоча про цей лист в Україні в 1990 р. мало хто знав, читачі «Відродження нації» все ж робили про книгу свої висновки, які не співпадали з очікуванням цеківських «мудрагелів» і їх компартійних тлумачів. Для масового читача, вихованого на жорстких канонах *Великої Жовтневої соціалістичної революції*, сама поява у підзаголовку нового терміну «*українська революція*», які в узагальненому вигляді характеризували події 1917-1919 рр. на території України, справила несподіваний ефект. Незнайоме раніше словосполучення (хоча й подане з маленької букви) було схвально сприйняте багатьма читачами, які побачили в ньому ключ для розуміння подій, які раніше називалися соціалістичною революцією і громадянською війною в Україні. Цього явно не очікували компартійні ініціатори перевидання трьохтомника В. Винниченка.

Але значно більший суспільний резонанс мав бестселер канадського професора українського походження Ореста Субтельного «Україна. Історія» [39], який в Україні вперше був опублікований в 1991 р., ще до проголошення незалежності. У книзі є розділ «Українська революція», у якому автор розглядає події, які відбувалися в Україні 1918-1920 рр. У короткому вступі до книги автор формулює головні теоретичні засади, у контексті яких буде досліджувати історію України, і які вже були на озброєнні світової історіографії: теорія модернізації (механізму переходу людства від аграрно-ремісничого до індустріального суспільства) і концепція національного

відродження залежних народів Європи. Схему національного відродження в процесі модернізації кінця ХУІІІ – початку ХХ ст. виробив чеський дослідник Мирослав Грох. Субтельний відмежовується від марксистської формаційної теорії і формулює своє бачення головних особливостей розвитку України: відсутністю власної держави і модернізація, яка здійснювалася переважно українськими руками. Автор підсумовує: «Відтоді й дотепер зберігається певний поділ між українським і модерним» [39, с. 15]. Під таким кутом історія України в радянських книгах ще ніколи не розглядалися. Читачі чи не вперше дізналися, що минуле України можна аналізувати поза канонізованою в СРСР марксистською формаційною теорією з її неодмінним доповненням про якийсь благотворний вплив на долю українців російського народу і міфічної дружби народів взагалі.

Компартійні історики України зустріли пропозицію про публікацію цієї зарубіжної книги насторожено. Стояло питання, чи варто взагалі друкувати її без серйозних застережень. Викликала паніку, зокрема, оцінка О. Субтельним впливу в Україні в 1917-1918 рр. українських національних партій і їх порівняння з впливом місцевих більшовицьких організацій Російської соціал-демократичної робітничої партії. Порівняння було не на користь більшовиків. *«Без серйозних застережень, пояснень-приміток поширення цього твору буде досягнуто не лише позитивний, а й негативний ефект»* [40, с. 61-62], – так оцінював наміри цього кола істориків В. Солдатенко. Не сумніваємося, що сучасному читачу зрозуміло, що малося на увазі під «позитивним» і «негативним» ефектами.

Згадуючи сьогодні про ці пристрасті у середовищі компартійних ортодоксів, дивуєшся, чому їх застереження не стосувалися концептуальних засад, покладених в основу авторського викладу. Адже концепція модернізації і пов'язана з нею схема українського національного відродження кінця ХУІІІ – початку ХХ століть, яка була використана О. Субтельним як теоретична основа книги, давала чітку відповідь на питання, чому в Україні відбулася саме національна, а не соціалістична революція. При цьому, автор не ігнорує соціальних аспектів революційного процесу, але спеціально наголошує на тому, що «революційні події 1917-1921 рр. були революцією не лише соціально-економічною, але й національною» [39, с. 331]. Схоже, ця обставина залишилася за межами розуміння пильних ревнителів більшовицьких пріоритетів, вихованих на канонах сталінського «Краткого курса истории ВКП(б)».

Книга «Україна. Історія» О. Субтельного вийшла величезними тиражами двома мовами – українською (1991 і 1992 рр.) і російською (1994 р.) – і користувалася надзвичайною популярністю. Застережень і приміток пильних комуністичних ревнителів «єдино вірного вчення» у книзі не було. Субтельного читали вчителі, школярі, вузівські викладачі і безліч інших людей, які в цей час зацікавилися історією України.

Про школярів згадано не випадково. У країні буяла «перебудова», загострювалося національне питання, союзні республіки оголошували свої державні суверенітети, йшла мова про новий, «справедливий союзний договір», а школи всього неозорого Радянського Союзу навчалася по стандартних підручниках з історії СРСР, який вважався підручником з *«вітчизняної історії»* для всіх дітей комуністичної імперії – від Чукотки до Бреста. Старше покоління пам'ятає, як з усіх радіоточок країни звучало: *«Мой адрес – не дом, и не улица, мой адрес – Советский Союз...»*. Відчуття абсурдності такого становища поступово ставало загальним. Нарешті 1991 р., напередодні проголошення незалежності, було вирішено запровадити в школах повноцінний курс історії України. Своє слово сказали й українські історики. Під редакцією директора Інституту історії Академії наук України Ю. Кондуфора з'явився посібник для 10-11 класів загальноосвітніх шкіл України під назвою «Історія України», у якому розглядалися події ХХ ст. Посібник був схвалений вченою радою цього інституту і мав гриф Міністерства освіти. Його загальний наклад російською і українською мовами становив 800 тис. примірників [41].

«Перебудова» була у розпалі. 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР нового скликання прийняла «Декларацію про державний суверенітет України», і цей крок характеризувався як вияв волі українського народу *«і його віковичного прагнення до незалежності»*. Суспільство вже одержало мінімум інформації, необхідної для переосмислення українського минулого, але посібник був побудований на теоретичних засадах радянської історіографії. Зокрема, про *Українську революцію* (ні з великої, ні з малої букви), у посібнику не йшлося, хоча автори, без сумніву добре знали про таку концепцію подій. Йшлося про *Жовтневу соціалістичну революцію*, і про те, що *«більшовики захищали національні права українського народу»*. Стверджувалося, що *істотних відмінностей* між Тимчасовим урядом і Центральною Радою не було (!?), бо обидва ці органи, виявляється, «захищали приватну власність». Не було в посібнику і очікуваних яскравих

прикладів «віковичного прагнення українського народу до незалежності». Зате, серед іншого, у ньому говорилося про заклики Леніна до єдності «пролетарів великоруських і українських», без якої *вільна Україна*, виявляється, «неможлива», повторяється традиційна радянська легенда про масову участь українців у боротьбі проти Центральної Ради за встановлення радянської влади в 1917 – на поч. 1918 рр. Йшлося також і про керівництво цим процесом українських більшовиків – членів Народного секретаріату і ЦВК Рад України, а не ленінського ЦК РСДРП(б) з Петрограда, як це було насправді.

У цілому, цей посібник по своїй концептуальній суті і змістовому наповненню істотно не відрізнявся від виданих раніше радянських книг. Але на це рецензенти не звернули увагу. У відгуку на цю книгу, який був опублікований у листопаді 1991 р., вже після проголошення незалежності України, київські історики В. Король і Г. Сургай дали їй позитивну оцінку і вказали лише на *окремі недоліки* у висвітленні авторами Української Центральної Ради [42, с. 140, 144].

Таким чином, навіть в умовах горбачовської «гласності», яка помітно розширила рамки інтелектуальної свободи, українські радянські історики виявилися нездатними подолати комуністичні стереотипи і створити узагальнену версію історії України, у якій би – серед іншого - знайшлося місце для розповіді про те, що на початку ХХ ст. відбулося таке епохальне явище, яке називається *Українською революцією* і у контексті якого діяла Центральна Рада, Директорія ті інші національні режими Наддніпрянщини і Західної України. Більшість професійних істориків взагалі не розуміли суті подій, які відбувалися під час «перебудови» в Радянському Союзі і тому просто вичікувала, «коли все заспокоїться», а невелика група почала описувати «*білі плями минулого*» і шукати нові теоретичні підходи до аналізу української минувшини.

В перші роки незалежності

Проголошення незалежності України, розпад СРСР і заборона діяльності Комуністичної партії супроводжувалися фундаментальними зрушеннями в суспільній свідомості. В «Акті проголошення незалежності України», прийнятому Верховною Радою 24 серпня 1991 р., ця подія оцінювалася як закономірний наслідок усього попереднього розвитку і «*продовження тисячолітньої традиції державотворення в Україні*». В цих словах у лаконічній, «згорнутій» формі представлена нова концепція попереднього політичного розвитку України. По-суті, легітимізувалася

боротьба за незалежність України, яка відбувалася у різних формах у попередні століття – з часів Київської Русі до моменту проголошення незалежності Української держави 24 серпня 1991 р. Без сумніву, у цей контекст включалася національно-визвольна боротьба українського народу в першій чверті ХХ ст. З цього приводу 6 квітня 1992 р. за поданням Комісії з питань культури та духовного відродження, очолюваною Лесем Танюком, Президією Верховної Ради України була прийнята постанова «Про відзначення 75-річчя Української демократичної революції 1917-1918 років». Вченим рекомендувалося «провести наукові конференції, присвячені аналізу історичної ролі і значимості Української демократичної революції», а засобам масової інформації рекомендувалося «широко висвітлити цю подію на об'єктивному науковому підґрунті» [43]. Вперше на офіційному державному рівні події, в ході яких були закладені основи української державності, які ще недавно сприймалася як Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні, була названі своїм іменем і з *великої букви* – *Українська демократична революція*.

Було зрозуміло, що нове бачення минулого має стати змістом наукових досліджень, гуманітарної освіти, зокрема, шкільних підручників з історії України. Але для цього вимагалася чітке усвідомлення цього і новою владою, і суспільством, і звичайно ж, вченими-істориками. Однак, цього якраз і не вистачало. Хоча після проголошення незалежності в Україні розгорнулися глибокі соціально-політичні і економічні зміни, повноцінного революційного перевороту у владних структурах і у свідомості суспільства не відбулося. При владі залишилася колишня комуністична номенклатура. Ще недавно вона запекло боролася проти усамостійнення України, запроторюючи в тюрми, концтабори і «психушки» її прихильників, а після розпаду Радянського Союзу і проголошення незалежності швидко перефарбувалася в національні кольори і стала засвоювати патріотичну риторіку. Але це мало змінило її світогляд і сутність, а відтак – внутрішню і зовнішню політику очолюваної нею молоді незалежної держави. Погляди представників пострадянської влади були еkleктичним набором суперечливих за змістом суджень та ідеологічних штампів, домінуюче місце серед яких займають стереотипи та міфи комуністичного минулого. Багато її представників сприймали Україну як великий уламок СРСР, який внаслідок несприятливих обставин, у тому числі і в результаті втручання «підступного Заходу», став раптом незалежною країною,

а не як самостійну державу з власною історичною та національно-культурною традицією і європейською перспективою. До 2000 р. в Україні як державне свято відзначалися «Роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції». На площах міст і сіл центральної і південно-східної України до прийняття 2014 р. законів Верховної Ради про декомунізацію, бовваніли пам'ятники комуністичним вождям, а безліч населених пунктів, вулиць, навчальних закладів і господарських об'єктів тощо носили їх імена. Абсолютна більшість жителів, якщо і мала якась уявлення про Центральну Раду, Директорію, Українську Державу 1918 р. та про її керівників, то надзвичайно спотворене.

В таких умовах у школах незалежної України відбувалася підготовка до нового 1992-93 навчального року. І знову постала проблема: на підставі яких методичних матеріалів вчителі будуть готувати уроки з історії України? Звичайно, про повноцінний підручник ще не могло бути й мови: на це не вистачало часу. Але слід віддати належне вченим Інституту історії України АН України і працівникам Міністерства освіти: на цей раз мінімумом необхідного навчально-методичного матеріалу для вивчення історії України в старших класах вони все ж забезпечили.

Насамперед, 1992 р. вчені інституту Історії України – М. Коваль, С. Кульчицький, Ю. Курносов, В. Сарбей і В. Смолій – за дорученням Міністерства освіти підготували проект програми з історії України [44]. В 1992 р. у відповідності з цим проектом під грифом Міністерства освіти України була опублікована «Історія України» – матеріали для підручника для 10-11 класів середньої школи, який хронологічно охоплював події від Лютневої революції в Росії 1917 до початку незалежності. Авторами цієї книги були укладачі проекту програми – М. Коваль, С. Кульчицький і Ю. Курносов. Саме вони, а також їх колега В. Сарбей були співавторами «Історії України для 10-11 класів», публікованої 1991 р. Ці київські науковці були прекрасно обізнані зі станом викладання історії України і всім комплексом політичних обставин, пов'язаних з цим. У передмові автори писали: *«Ми з боєм можемо констатувати, що український народ знає про своє минуле значно менше, ніж інші. Керівники тоталітарної імперії, в яку намертво було вмонтовано Україну, чудово розуміли, що людьми легше управляти, коли вони не усвідомлюють героїчних традицій своїх предків. Тому ці керівники прагнули, щоб українці мали деформовану історичну свідомість. Особливо цілеспрямовано й методично ідеоло-*

гічні наглядачі правлячої партії фальсифікували історію останнього століття» [45, с. 3]. Слід зазначити, що автори зробили багато, щоб якось виправити цю ситуацію. Їх книга була першим в умовах незалежності навчальним посібником з історії України, написаним вітчизняними авторами з українських державницьких позицій. Її загальний наклад українською і російською мовами становив півмільйона екземплярів і вона швидко розійшлася по школах всіх областей України. З певними змінами ця книга була декілька разів перевидана. Вона давала читачам вкрай необхідний для розуміння новітньої історії України, не сфальсифікований радянською історіографією фактичний матеріал, зокрема про національно-визвольний характер революційної боротьби українців в 1917 – 1921 рр.

Але, готуючи цю статтю, я ще раз спробував знайти у тексті цього навчального посібника термін *«Українська революція»*, але так і не знайшов, хоча історія подій, що становили її суть і складники (Центральна Рада, Українська Народна Республіка, Українська Держава Павла Скоропадського, Директорія УНР, ЗУНР та ін.) описано достатньо вичерпно. Ще раз проглянув проект програми з історії України, за якою й писався цей посібник, і також не побачив згадки про *Українську революцію* й там. Відкидаю припущення, що київські вчені не знали про цитовану вище постанову Президії Верховної Ради України від 6 квітня 1992 р. «Про відзначення 75-річчя Української демократичної революції 1917-1918 років». Підозрюю, що вони змушені були йти на своєрідний компроміс: відмовившись від концепції соціалістичної революції в Україні, автори проекту програми й навчального посібника не наважувалися робити (чи ще були не готові?) наступний крок – концептуально оцінити ці події як Українську революцію.

Зміни у змісті викладання історії відбувалися і у вищій школі. Ще у 1990 р., після вилучення з Конституції СРСР і Конституції УРСР статей про керівну роль Комуністичної партії, був скасований курс історії КПРС, який – як обов'язковий – по декілька семестрів викладався в кожному виші. Цей курс мав метою на прикладі діяльності КПРС сформувати у молодих спеціалістів глибоке переконання в неминучості перемоги комунізму в Радянському Союзі і у всьому світі. Замість нього ввели в навчальний процес «політичну історію» – предмет, зміст якого був малозрозумілим і студентам, і викладачам. Останні ще недавно читали курс історії КПРС і переконували студентів, що перемога комунізму неминуча, а тепер мали

утверджувати в свідомості майбутніх спеціалістів принципи політичного плюралізму. У курсі у загальному плані йшлося і про роль революцій в історії людства, але про Українську революцію не згадувалося. Але цей курс «не прижився». З 1 вересня 1992 р. політичну історію замінила історія України, яка з тих пір стала викладатися на усіх без виключення факультетах.

Проголошення незалежності України стало рубіжною датою, від якої вітчизняна історіографія вступила у новий етап свого розвитку. Дослідники, нарешті, одержали можливість неупереджено, спираючись, перш за все, на факти, використовуючи новітні концептуальні підходи зарубіжних і вітчизняних дослідників відтворювати історичне минуле. Це швидко відбилось на результатах досліджень, зокрема, на вивченні українського національно-визвольного руху першої чверті ХХ ст.

Вже у перші роки незалежності в Києві були опубліковані брошури, монографії, збірники статей і матеріали конференцій, в яких аналізувалися окремі важливі події і поведінка різних соціальних верств у революції 1917 р. в Україні [46-52]. Їх автори аргументовано доводили, що Центральна Рада, українські національні партії протягом всього 1917 р. мали досить широку соціальну підтримку, а вплив військ більшовицької Росії на встановлення радянської влади в Україні був набагато сильнішим, ніж вважалось до цього. У науковий обіг було введено багато нових документів, які раніше були сховані у «спецсховках», але узагальнювати ці події як *Українську революцію* автори зазначених робіт не поспішали. У виданнях абсолютної більшості авторів, які публікувалися 1991-1994 рр., для характеристики періоду 1917-1921 рр. таке поняття не використовувалося. Обмежувалися концептуально «розмитими» термінами: «*події 1917 – 1918 рр.*», «*революція 1917 р.*», «*період Центральної Ради*», «*Доба Центральної Ради*», «*революційні події*» тощо.

Для прикладу звернемося до невеличкої книжки О. Копиленка «Сто днів» Центральної Ради», опублікованої восени 1992 р. і присвяченої 75-й річниці утворення Української Народної Республіки. Хронологічно вона охоплює події від утворення Української Центральної Ради у березні 1917 р. і до її ліквідації в результаті перевороту Скоропадського наприкінці квітня 1918 р. Автор ретельно описує події, пов'язані з історією Центральної Ради, порівнює їх з недавнім «перебудовним» минулим. Він звертається до різних авторів, зокрема, до В. Винниченка з його «Відродженням нації» з підзаголовком «Історія української революції», і до П. Христюка, називаючи

його «автором фундаментального дослідження «Замітки і матеріали до історії української революції», якого просто не можна обминути». Але, уникаючи теоретичних узагальнень, О. Копиленко, схоже, цілком свідомо «обминув» П. Христюка, а разом з ним і В. Винниченка, на якого в своїй книзі також багато разів посилається. Не звертається він до зарубіжних авторів, про праці яких на початку 90-х рр. в Україні вже було відомо. Своє бачення описаних у книжці подій і безсилля перед їх узагальненнями він закінчує розлогою фразою: «*Сто днів*» Центральної Ради. Як розуміти цей образ? *Сто днів «ідей та ідеалів», що згоріли в полум'ї громадянської війни? Чи, може, сто яскравих днів - від Національного Конгресу до I Універсалу – це майже точно три місяці, чи «сто днів» державної незалежності УНР?...*

Не будемо ставити крапку. Дні нинішні настільки точно відтворюють дні минулі, що, відверто кажучи, рука не піднімається робити узагальнюючі висновки» [53, с. 156]. Відтак, поняття *Українська революція/українська революція* читач на сторінках книги не зустрине, хоча для узагальнення описаних у монографії подій воно напрошується.

Постільки у квітневій (1992 р.) постанові Президії Верховної ради України «Про відзначення 75-річчя Української демократичної революції 1917-1918 років» рекомендувалося «провести наукові конференції, присвячені аналізу історичної ролі і значимості Української демократичної революції», ми шукали сліди реакції на цей месидж Президії провідних наукових інституцій України. Однак, ніяких наукових форумів, присвячених цій видатній події, в 1992 р. в Україні не було проведено. І це при тому, що, наприклад, у кожному числі «Українського історичного журналу» за цей рік друкувалися спогади відомих діячів *революції*, статті про окремі епізоди її історії, хоча сам термін *Українська демократична революція* не зустрічається. Опубліковані цього року монографії, як правило, присвячувалися 75-й річниці утворення Української Центральної Ради і проголошенню Української Народної Республіки.

Правда, в контексті української революції прозвучали виступи деяких дослідників на наукових конференціях, які проводилися на початку 1990-х рр. Нам відомий виступ у червні 1992 р. на міжнародній конференції, присвяченій В. Липинському, відомого львівського дослідника Ярослава Дашкевича. Він виголосив доповідь «Хам чи Яфет: Вячеслав Липинський і українська революція». Про

українську революцію згадали у свої ще ряд учасників цих конференції [54, с. 60-67].

21-22 січня 1993 р. з ініціативи Інституту національних відносин і політології АН України у Києві відбулася велика наукова конференція «Українська державність: історія і сучасність». Конференція була досить представницькою. Одна з шести секцій конференції називалася «Сутність і форми державності доби української революції 1917-1920 – х років». Можна було очікувати, що Українській революції - цьому важливому історичному феномену - будуть присвячені ґрунтовні доповіді, але цього не сталося. Спеціальних доповідей учасники конференції не запропонували, та й назву *української революції* в матеріалах і нечисленних згадках про неї в матеріалах конференції подано традиційно, з маленької букви [55].

Якщо порівняти підходи вітчизняних і зарубіжних авторів (праці останніх почали публікуватися в Україні вже наприкінці 1980 - поч. 1990-х рр.), то особливих концептуальних відмінностей в характеристиці подій 1917-1921 рр. не знаходимо. Для прикладу візьмемо два видання. Перше – опублікована у Києві 1993 р. монографія «Україна: перша половина ХХ століття». Її автор американець українського походження Тарас Гунчак (декілька років на волонтерських засадах працював в київських вишах і проводив семінари для вчителів історії), події 1917 р. розглядав як *українську революцію* [56, с. 79]. У іншій книзі - «Історія Української Держави двадцятого століття» авторства Ісидора Нагаєвського (Український католицький університет ім. св. Климента папи, м. Рим), опублікованій в Римі 1989 р. і перевиданій українською мовою у Києві в 1993 р., поняття Українська революція не використовується. Автор послуговується терміном «визвольна війна 1917-1921 рр.». [57, с.404-410].

Таким чином, на початку 1990-х рр. у середовищі дослідників відбувається процес переосмислення і пошуки нових теоретичних підходів до аналізу українського національно-визвольного руху. В цих умовах історики інколи згадують і про *українську революцію*, об'єднуючи цим поняттям події, які охоплювали різні хронологічні періоди історії. Для когось це була весна 1917-початку 1918 рр., для інших ця подія охоплювала 1917-1920 чи 1917 -1921 роки. Отже, єдиного підходу не було.

В 1994 – 1996 рр., схоже, у цьому відношенні відбулося певне зрушення. Заступник директора Інституту історії НАН України О. Реєнт (Інститут історії НАН України), опублікував брошуру

«Більшовизм і українська революція 1917-1920 рр. » [58]. Це був своєрідний сигнал, після якого історики стали частіше використовувати це поняття, хоча продовжували позначати його малої букви. Інші користувалися конкретнішими термінами - *українська національно-демократична революція, українська демократична революція*. Часто ці слова використовуються як рівнозначні. Але завжди з маленької букви [див., напр.: 59-60; 61, с. 18-24].

Внесок запорізьких істориків

Цілком природно, що центром історичної думки України в 90-ті рр. залишався Київ. Там публікувалися більшість робіт з історії Української революції, відбувалися диспути і конференції, формувалися нові методологічні підходи. Разом з тим, у дослідницький процес у цьому напрямку стали включатися і регіональні наукові центри, у тому числі молодий тоді історичний факультет Запорізького університету.

Зокрема, на початку 90-х рр. склався сприятливий умови для реалізації планів вчених історичного факультету Запорізького університету, пов'язаних з дослідженням історії Української революції, зокрема, українських ліберальних і консервативних партій, їх діяльності з дореволюційних часів до ліквідації більшовиками. Власне, у контексті цих намірів відбувалася підготовка до Республіканської наукової конференції «Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму і капіталізму», присвяченої 500-річчю Запорізького козацтва. Організаторами конференції були Інститут історії НАН України та історичний факультет Запорізького університету. Конференція відбулася ще до проголошення незалежності на початку 1991 р. у Запоріжжі на острові Хортиця і про Українську революцію там не йшлося. Але одна з секцій конференції, якою довелось керувати мені, об'єднала дослідників українських національних партій. Історія цих партій почалася наприкінці ХІХ ст. і продовжувалася до закінчення визвольних змагань. Виявилось, що ця проблема викликає у науковому середовищі жвавий інтерес і має хорошу перспективу. Україна перебувала у стадії формування багатопартійності і питання її партійно-політичної історії набувало не лише академічний, а й суто практичний сенс.

В обговоренні взяли участь вчені Запоріжжя, Харкова, Києва, Полтави, Москви і Мінська. Запоріжжя було представлено молодими дослідниками, які ще недавно закінчили історичний факультет місцевого університету. Зокрема, Т. Гера-

щенко охарактеризувала основні етапи діяльності Української народної партії, якою керував М. Міхновський, Н. Заліська проаналізувала особливості історичної біографії Української демократичної хліборобської партії, С. Іваницька (Чмир) (розповіла про публіцистичну діяльність М. Грушевського, О. Ігнатуша дав оцінку національному руху за реформування православної церкви в Україні. Моя доповідь була присвячена аналізу питання національного самовизначення в програмі Української демократичної партії. Якщо ще недавно про українські національні партії в історичній літературі говорилося як виключно «буржуазно-націоналістичні», контрреволюційні, ворожі інтересам українського народу, то тепер їх діяльність сприймалася як один з важливих елементів українського національно-визвольного руху, оцінювалася у конструктивному контексті і це викликало позитивну реакцію учасників конференції [62, с. 15, 32, 39, 136, 146].

Однак, обговорення на конференції питань, пов'язаних з історією українського національно-визвольного руху, продемонструвало й певну теоретичну безпорадність доповідачів. Відходячи від радянських ідеологічних штамів, вони не змогли запропонувати нових концептуальних підходів. Виняток становила доповідь молодого київського дослідника С. Єкельчика, який, аналізуючи зарубіжну історіографію про місце Кирило-Мефодіївського товариства в історії українського національного руху, вказав на перспективність аналізу процесу національного пробудження в Україні в контексті визвольного руху залежних народів Європи. Саме так роблять англомовні автори, у тому числі й українського походження (І. Рудницький, О. Пріцак, Дж.-П. Химка та ін.) [62, с. 27-28].

Успішні виступи на конференції на Хортиці надихнули молодих запорізьких дослідників на участь у VI Республіканських суспільно-політичних читань, які відбулися 22-25 травня 1991 р. в Новгороді – Сіверському під егідою Ради молодих вчених Інституту історії України АН України. Запорізький університет на читаннях представляли Т. Геращенко, Н. Заліська і О. Ігнатуша [63, с. 61-64, 99-100].

Особливий інтерес учасників читань викликав виступ киянина С. Єкельчика, присвячений висвітленню проблеми періодизації історії українського національного руху XIX-початку XX ст. в сучасній зарубіжній історіографії. Як наукова сенсація було сприйняте повідомлення доповідача про те, що «в немарксистській історіографії 60-80-х років усталеним є положення про «суттєву нормаль-

ність українського досвіду», який розглядається у контексті інших східноєвропейських національних рухів», і що «пануюча на сьогодні в західній історіографії концептуальна періодизація історії українського руху спирається на спільну для східноєвропейських країн трьохетапну модель», яку розробив Мирослав Грох, а особливості України дослідили зарубіжні вчені Р. Шпорлюк, О. Субтельний, Б. Кравченко, І. Рудницький та інші [63, с. 53-54]. Роботи цих дослідників були опубліковані в Україні, причому деякі з них ще до проголошення незалежності. Зокрема, стаття П. Магочія «Українське національне відродження. Нова аналітична структура» з'явилася 1991 р. у березневому числі «Українського історичного журналу». Це був виклад виступу ученого на I конгресі Міжнародної асоціації українців, який проходив ще у вересні 1990 р. [64, с. 97-111]. Публікація іншого автора Р. Шпорлюка «Українське національне відродження в контексті Європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть» з'явилася у щорічнику «Україна: наука і культура», який був підписаний до друку у кінці липня 1991 р. [65, с. 159-167]. Ці статті справили сильне враження на науковців, які досліджували український національно-визвольний рух модерної доби, зокрема, Українську революцію 1917-1921 рр. Викладені в них теоретичні конструкції стали надійним концептуальним підґрунтям для остаточного подолання радянських підходів в оцінці історії України XIX- поч. XX ст. і, зокрема, діяльності українських національних партій.

Напрацювання колег впроваджувалися у навчальний процес. У першій половині 1991 р. під моєю редакцією були опубліковані методичні рекомендації до спецкурсу для студентів історичного факультету Запорізького державного університету («Українські національні партії: кін. XIX ст. - 1917 р.») [66]. Ця брошура розглядалася як своєрідний план-проспект майбутньої колективної наукової монографії, яка планувалася з урахуванням нових методологічних підходів.

Наступного 1992 року, вже в умовах незалежності, у Миколаєві відбулася Друга Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Проблема історії національного руху на Україні (до 1917 р.)». Питання партійно-політичної боротьби в Україні напередодні і в ході революції 1917 р., місце і роль в ній українських партій, зокрема, національно-ліберальних і національно-консервативних, були в центрі уваги доповідачів від Запорізького університету та інших наукових центрів України [67].

У червні того ж 1992 р. на Міжнародній науковій конференції «В'ячеслав Липинський:

історико-політологічна спадщина і сучасна Україна», яка відбулася у Києві-Луцьку-Кременці, була проголошена доповідь «В'ячеслав Липинський ідеолог Української демократичної хліборобської партії», підготовлена мною у співавторстві з аспіранткою Наталею Заліською. Доповідь і текст Програми УДХП були опубліковані в матеріалах конференції [54, с. 171-180, 253-266]. Зазначимо, що діяльність В. Липинського в 1917-1920 рр. розглядалася у контексті концепції Української революції. Тон на конференції задавав один з організаторів конференції Ярослав Пеленський, директор Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. Липинського (Філадельфія, США). Зокрема, він високо оцінив нашу роботу і у своїй статті-довіді зазначив: «В ході української Революції 1917-1920 рр. В. Липинський найяскравіше захищав державницьку концепцію у своєму політичному трактаті під назвою «Нарис програми Української демократичної хліборобської партії», який треба вважати одним з найцікавіших документів української політичної думки... Віднайдення та введення у науковий обіг цього переважного документу завдячується дослідниці Наталі Заліській. ...У статті Федора Турченка і Наталі Заліської «В'ячеслав Липинський - ідеолог Української демократичної хліборобської партії» ...аналізується вперше виникнення цієї партії та зміст її політичної програми» [54, с. 17]. Приємне враження справив не лише зміст цього фрагменту з доповіді Я. Пеленського, але й його оцінка подій 1917-1920 рр. в Україні, як «української Революції».

На початку 90-х рр. на короткий час відновився творчий альянс з професором І. Ф. Курасом – на той час директором Інституту міжнародних відносин і політології НАН України: наприкінці 1992 р. у трьох числах «Українського історичного журналу» у співавторстві з ним і молодією запорізькою дослідницею Т. Геращенко була опублікована стаття «М. І. Міхновський: Постає на тлі епохи» [68]. Ця стаття, по суті, легалізувала Міхновського і українське самостійництво як об'єкт наукового аналізу. Особлива увага приділялася діяльності Міхновського в роки Української революції. Наступного, 1993 р. у першому числі «Наукових праць історичного факультету Запорізького національного університету» з'явилася моя стаття «Українська самостійницька ідея на зламі епох (середина ХІХ ст.-1917 р.)». У статті проводиться лінія, що прагнення до політичної незалежності в 1917 р. було не випадковою, до того ж – деструктивною силою українського визвольного руху, як про це писали багато ав-

торів. Це була його органічна частина, яка часто змушена була діяти всупереч позиції більшості і в несприятливих умовах реалізувала свою історичну місію.

В 1993 р. виповнювалася 110 річниця з дня народження в Мелітополі Дмитра Донцова. Історичний факультет Запорізького університету, який автор цієї статті почав очолювати з 1992 р., виступив з ініціативою проведення науково-теоретичної конференції, присвяченої цьому теоретику і неординарній особистості. Були розіслані оголошення і почали приходити заявки на участь в конференції і тези доповідей. Мій виступ мав назву «Дмитро Донцов на роздоріжжі української історії». Серед іншого у ньому говорилося, що «Української національно-демократичну революцію Д. Донцов зустрів переконаним самостійником і консерватором». У цьому контексті йшлося і про традицію протиставлення самостійництва М. Міхновського і «чинного націоналізму» Д. Донцова, яке склалося в літературі. Я вважав це протиставлення не необґрунтованим і написав в тезах так: «Між Міхновським і Донцовим більше спільного, ніж відмінного... Ці два українці репрезентують різні конкретно-історичні варіанти в розвитку однієї політичної традиції – державницької» [69, с. 4-5]. Почав готуватися до доповіді. Але конференція була зірвана: тодішнє прокомуністичне керівництво Запорізької області у різкій формі заборонило популяризувати, як було сказано, ...«фашиста Донцова». Правда, тези конференції, яка не відбулася (так було написано у Передмові), все-таки були опубліковані, але аж 1998 р.

У цьому ж році відбулися ще дві події, пов'язані з осмисленням науковцями України проблем Української революції.

1998 р. з участю історичного факультету Запорізького університету у місті відбулася Республіканська конференція, присвячена 110-ій річниці з дня народження Нестора Махно. Обговорювалося широке коло питань, виступали історики, політологи, літературознавці, військові, цитувалися різноманітні джерела. У всіх членів конференції на руках було три книги «Воспоминаний» Нестора Махно, перевиданих в 1990 р. в Києві. Якщо перша книга мала заголовок «Русская революция на Украине. (От марта 1917 г. по апрель 1918 год)», друга – «Под ударами контрреволюции. (Апрель-июнь 1918 г.)», то назва третьої була дещо несподівана – «Украинская революция. (Июль-декабрь 1918 г.)». Про те, що він розумів під поняттям «українська революція» і яку еволюцію пройшло ставлення Махна до України, її

майбутнього – було темою декількох виступів на конференції. Шукали зв'язки махновського руху з національно-визвольним, зорієнтованим на створення власної держави. Моя доповідь мала назву «Н. Махно і Українська національна революція». На цей час ще мало кому з дослідників в Україні було відомо про статтю Френка Сисина «Нестор Махно і Українська революція», опубліковану 1997 р. в Кембріджі. У цій статті дослідник формулює висновок: «...Махно ні в Україні, ні в еміграції не став націоналістом... Він став українським анархістом... Як і багато своїх сучасників Махно сприймав «українство» більше як політичне явище, а не сприймав його з боку національного самовизначення» [70]. Про цей висновок Ф. Сисина я також ще нічого не знав, але у своїй доповіді на конференції акцентував увагу на національному складі повстанських загонів і військово-політичних особливостях махновського руху, які наближали його до традиційних українських козацько-селянських повстань.

Саме тоді, 1998 р. був опублікований збірник статей запорізьких авторів під назвою «Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. Проблеми, пошуки, узагальнення», присвячений малодослідженим і актуальним проблемам Української революції [1, с. 3-64]. Це був своєрідний підсумок дослідницької роботи вчених Запоріжжя за перші сім років незалежності. У збірнику були опубліковані шість статей, які мали узагальнюючий характер: «Магістралі й глухі кути Української революції» (Турченко Ф. Г., Турченко (Кривоший) Г.Ф.); «Український трикутник: унітаристи, самостійники, федералісти» (Старух О. В.), «Українська революція: соціалістичний міф та історична реальність» (Герасченко Т. С.); «Національні меншини і Українська революція» (Турченко Г.Ф.); «Церква та національне відродження» (Ігнатуша О.М.); «Росія і Україна: від політичної конфронтації до збройного конфлікту» (Гарчева Л.П.).

Поміщені у збірнику статті були наслідком тривалої дослідницької роботи, яка почалася ще наприкінці 80 - початку 90-х рр. і втілилася у чотирьох кандидатських дисертаціях, захищених в 90-ті рр. у Запоріжжі, і однієї докторської, захист якої відбувся 1995 р. у Львові. Теоретичною основою цих дисертацій була концепція Української революції.

Українська революція у шкільних підручниках з історії

Знову повернемося до початку 1990-х рр. У 1992 р. життя внесло у мої наукові плани істотні зміни. Залишаючись завідувачем кафедри новіт-

ньої історії України, я став деканом історичного факультету Запорізького університету. Коло обов'язків розширилося і мені, зокрема, довелося перейматися проблемою впровадження в навчальний процес у загальноосвітній школі історії України. На мене справили глибоке враження два випадки, які примусили задуматися над питанням про місце вчителя історії в умовах становлення незалежної України. Перший пов'язаний з виступом на одній з численних дискусій часів «перебудови» доцента кафедри історії КПРС одного з вишів Запоріжжя, який цілком серйозно заявив, що в Росії до 1917 р. існувала лише одна партія – більшовицька, що ніяких інших не було, а значить – багатопартійність не є нашою традицією. Інший випадок відбувся 1 вересня 1992 р., коли в школах почали вивчати історію України. Літня вчителька-орденоносець зайшла у 10 клас однієї з шкіл Запоріжжя і розпочала урок словами: «*Ну что же, раз уж так случилось, будем изучать историю страны, которой не было – историю Украины*». Ці випадки віддзеркалили реальний стан історичної свідомості в регіоні. Закінчилася перебудова, була проголошена незалежність, заборонили діяльність Комуністичної партії, а привиди комуністичного минулого домінували у свідомості значної частини населення, зокрема, вчителів історії. Усі вони закінчили радянські виші – часто за межами України, і її історію не вивчали навіть у сфальсифікованому вигляді.

В цих умовах робота над підручниками з історії України для загальноосвітньої школи перетворилася у головну сферу моєї діяльності, відтісняючи на другий план науково-дослідницьку роботу, зокрема, підготовку колективної праці з історії українських національних партій в роки Української революції.

Спочатку, ще наприкінці 1992 р., виникла ідея підготувати п'ять випусків навчального посібника з новітньої історії України для 10 класу, які б охоплювали хронологічний період від 1917 до 1945 рр. Постало питання періодизації і концептуального наповнення окремих періодів. Автор свідомо відійшов від Проекту програми з історії України, де не згадувалося про *Українську революцію*. Перші два періоди одержали назви «Українська національно-демократична революція (1917- поч. 1918 рр.)» і «Україна в умовах боротьби за збереження державної незалежності (1918-1920 рр.)» [71-72]. Наклади цих брошур становили по 10 тис. примірників і були поширені по школах Запорізької і сусідніх областей України. Кожна тема супроводжувалася комплексом документів, переважна більшість яких була

невідомо читачам, а також методичним апаратом. Вперше в навчально-методичній літературі події 1917 – поч. 1918 рр. були концептуально пов'язані ідеєю Української революції, причому 1918-1920 рр. розглядалися як її продовження, а не у контексті російської громадянської війни. Сучасні читачі, які знайомі з дискусією щодо періодизації національно-визвольної боротьби українського народу першої чверті ХХ ст., яка ніяк не затихне в українській історіографії, можуть самостійно оцінити, наскільки наші уявлення про хронологічні рамки Української революції, сформульовані ще 1993 року, відповідають сучасному стану історичної науки.

Тоді ж почалася робота над повноцінним підручником з новітньої історії України для 10 класу (1917-1945 рр.). Це була складна робота, драматичні обставини якої описані у книзі «Україна: повернення історії» [73, с. 103]. Підручник був надрукований 1994 р. під грифом Міністерства освіти українською і російськими мовами. Перший розділ підручника – «Українська національно-демократична революція» – охоплював події від Лютневої революції 1917 р. до проголошення незалежності України IV Універсалом у січні 1918 рр., а другий розділ мав назву «Україна в боротьбі за збереження державної незалежності (1918-1920 рр.)». Ці розділи займали половину книги, загальний обсяг якої становив 338 сторінок [74]. Це був перший повноцінний підручник з історії України 1917-1945 рр., у який була включена тема «Українська революція», що характеризувалася як видатне явище в історії України ХХ ст.

Наступного, 1995 року у співавторстві з професорами П. Панченком (Київ, Інститут історії НАН України) і С. Тимченком (Запоріжжя, Запорізький державний університет) був виданий підручник з новітньої історії України для 11 класу, який хронологічно охоплював 1945-1995 рр. [75].

Наші підручники з новітньої історії України для 10 і 11 класів викликали безліч позитивних оцінок вчителів, вчених-істориків, громадських діячів, пересічних громадян, але разом з тим і зустріли жорсткий опір прокомуністичної і проросійської частини суспільства. З високих трибун, у т.ч. Верховної Ради України від депутатів лівих партій лунали заклики заборонити підручник. Були і запити до «високих інстанцій» окремих депутатів і цілих депутатських груп, ветеранських організацій, вчителів і окремих компартійних істориків. Автора звинувачували в фальсифікації історії. Підручник називали «антирадянським» і «антиросійським». Серед іншого, викликала відразу концепція Української революції, висвіт-

лення в підручнику історії Центральної Ради, Директорії, Української Держави гетьмана Скоропадського, українських громадсько-політичних діячів, про яких раніше згадувалося лише у негативному контексті. Багато і детально говорилося і про те, як слід писати «правдиву» історію України. Зокрема, критикувалася концепція Української революції. У запитах громадян, які ностальгували за недавнім минулим, вимальовувалася суто радянська версія подій 1917-1921 рр.: акцентування уваги на керівній ролі В. Леніна і більшовицької партії в ході Великої жовтневої соціалістичної революції, висвітлювання братнього союзу українського і російського народу у боротьбі зі спільним ворогом – українським буржуазним націоналізмом. Весь потік гнівних реляцій спрямовувався до Міністерства освіти, Верховної Ради, Президента України. Почалася боротьба за підручник. Мені доводилося відстоювати свою точку зору і писати безліч відповідей. Без особливої надії на розуміння, я переконував їх, що мій підручник не має «антиросійської» спрямованості, що він *проукраїнський*. «А яким ще він повинен бути у незалежній Україні?», – відповідав я риторичним запитанням своїм критикам.

Були проведені численні науково-методичні експертизи, до яких Міністерство освіти України залучило десятки вчителів, працівників обласних інститутів підвищення кваліфікації вчителів, професійних істориків вишів, у тому числі Київського національного університету. Дійшло до того, що у травні 1997 р. у Інституті історії НАН України була створена спеціальна комісія у складі докторів історичних наук – заступника директора інституту С. Кульчицького, завідувачів відділами В. Верстюка, В. Даниленка і М. Ковалюка. Комісія ретельно проаналізувала підручники і констатувала: «Критика підручників у депутатському запиті дуже гостра, але неконкретна, що виключає оцінку пред'явлених авторами вад... Питання про заборону користуватися підручниками не може стояти» [73, с. 59]. На підставі цього і багатьох інших висновків виконуючий обов'язки Міністра освіти В. Зайчук у листах на ім'я голови комітету з питань науки і освіти Верховної Ради і на ім'я віце-прем'єр-міністра констатував: «Відомо, що в радянській науці до 1991 р. панували історичні схеми, нав'язані сталінським «Курсом історії ВКП(б)». Автори вказаних підручників відмовилися від них, тому що ці схеми фальсифікували історичну науку. Цю відмову не можна вважати фальсифікацією» [73, с. 60-61]. Таким чином, підручник, в основі якого була покладена

національна концепція новітньої історії України, зокрема і концепція Української революції, одержав підтримку на найвищому державному рівні.

На цей час тема «Українська революція» була виділена окремим великим розділом у новому проекті програми з історії України, до розробки якого Міністерство освіти залучило й мене. На цю обставину зважали автори узагальнюючих праць з історії України, підручників і навчальних посібників для загальноосвітньої школи. Так, у «Новому баченні» історії України, підготовленому вченими Інституту історії НАН України і опублікованому 1996 р., є розділ, підготовлений професором В. Верстюком, у якому доба Центральної ради називається першим етапом *української революції* [76]. Коли 1998 р. С. Кульчицький, М. Коваль і Ю. Лебедева видали підручник з історії України для 10 класу, то у ньому події 1917-початку 1918 рр. були включені до розділу під назвою «*Українська революція*» (подано з великої букви), а наступний розділ мав назву «Україна в боротьбі за державну незалежність» і охоплював хронологічний період зі вступом на територію України на початку 1918 р. німецько-австрійських військ до кінця 1920 р. [77, с. 4-117]. Ці два розділи займали майже половину змістового об'єму підручника.

Післямова

Таким чином, після довгих років вигнання і забуття концепція Української революції в середині 1990-х рр. остаточно повернулася на Батьківщину, увійшла в академічну науку, вищу школу, шкільні підручники, в інформаційний простір незалежної України і стала важливим елементом української національної свідомості.

Але не можна обійти стороною й той факт, що нерідко визнання суспільствознавцями *Української революції* мало поверховий, формальний, концептуально неумотивований характер. Це був результат їх звички, виробленої ще у радянські часи, реагувати на політичну кон'юнктуру. Йдеться про авторів, які в умовах відносної інтелектуальної свободи останніх років «перебудови» – аж до самого проголошення незалежності України – продовжували переконувати своїх читачів, що з першого і до останнього дня свого існування Центральна Рада *зраджувала інтереси українського народу і прагнула будувати державу, чужу його інтересам, а справжнє визволення України принесла Велика Жовтнева соціалістична революція*. Робили це, бо того вимагала від них влада, комуністична партія. Після розпаду СРСР

і заборони діяльності КПРС вони опинилися без стерни і вітрил. Змушені були оголосити про свою відмову від ортодоксального марксизму бресневської пори і не маючи ніяких інших уявлень про історичний процес, вони стали шукати нові «теоретичні миліці», і знайшли їх у спогадах і наукових працях лівих українських соціалістів («майже марксистів»), зокрема - лідерів Центральної Ради, яких ще недавно нещадно критикували. З другої половини 90-х рр. у роботах цих істориків часто стало зустрічатися словосполучення *українська революція*. Як і у В. Винниченка, П. Христюка, І. Мазепи та інших авторів 20-х років - з маленької букви. І лише з кінця 90-х років статус цієї події був «підвищений» і її стали позначати як *Українська революція*, підкреслюючи унікальний характер і велике історичне значення для України.

Серед цих дослідників особливо виділяється згадуваний вище професор В. Солдатенко. Чи не вперше у його публікаціях поняття «*українська революція*» у конструктивному сенсі подається 1996 р. Це був виклад доповіді «Центральна Рада як чинник української революції», зробленої 16 березня 1995 р. на науково-теоретичних читаннях «Центральна Рада на тлі української революції» в Інституті історії України НАН України [61, с.18-24]. Наступного, 1997 року В. Солдатенко опублікував монографію «Українська революція: концепція та історіографія», у якій виклав своє розуміння концепції (платформи) *української революції* і позначив коло її розробників. Зокрема, В. Солдатенко стверджував: «Лідери Центральної Ради провідники українських партій заклали і підвалини історії української революції. Найбільший, найцінніший вклад зробили М. Грушевський, В. Винниченко, Д. Дорошенко, М. Шаповал... Вони створили праці, які у своєму прагненні до об'єктивного, принципового аналізу досвіду *української революції* явно перевершують як публікації їх учасників, так і пізніших авторів, не втратили свого наукового значення і сьогодні» [78, с. 376].

Наш коментар щодо цього висновку, поданий у статті «Магістралі й глухі кути Української революції», опублікованої 1998 р., був категоричний: «На превеликий жаль, доводилося констатувати, що це не так. Факти, наведені у багатьох роботах, ...свідчать про протилежне. Українські лідери дореволюційної доби в оцінках власної діяльності виявилися такими ж суб'єктивними і упередженими як і політики інших країн чи політичних таборів. Їх оцінки потребують такого ж прискіпливого історіографічного аналізу, як і оцінки інших дійових осіб революції» [1, с. 11-12].

Ця стаття поклала початок нашій тривалій дискусії з В. Солдатенком. Треба віддати йому належне: шановний професор оперативно зреагував на нашу критику і, відкинувши її, у 1999 р. в монографії «Українська революція. Історичний нарис» підтвердив свою оцінку лідерів Центральної Ради як найоб'єктивніших дослідників революції: «...Наріжні камені у фундамент історіографії *Української революції* заклали справді видатні вчені, мислителі, пошук істини для яких становив і наукове, і життєве кредо». Ще раз називаються їх прізвища: М. Грушевський, В. Винниченко, П. Христюк, Д. Дорошенко, І. Мазепа [79, с.15-21]. У відповідності з виробленим «кредо» писалися і нові книги В. Солдатенка про революцію, переповнені цитатами з творів цих авторів.

Як бачимо, за два роки в оцінці того, що В. Солдатенко називає «концепцією та історіографією» революції, не змінилося. Хіба що слово «Українська», яке до 1997 р. подавалося ним з маленької букви, з 1998 р., нарешті, стало подаватися з ве-

ликої [39, с.37]. Але будемо уважними і не робитимемо з цього приводу далекоюсяжних висновків: одночасно в 1998 р. після кількарічної перерви у публікаціях В. Солдатенка з великої букви знову з'явилася й назва більшовицького перевороту в Петрограді - «*Жовтнева революція в Росії*» [39, с.37]. Після падіння комуністичного режиму в 1991 р. цього декілька років не було. У 1977 р. у монографії «Українська революція: концепція та історіографія» В. Солдатенко взагалі уникає цієї назви, користуючись деідеологізованими і деполітизованими маркерами: «жовтневі події», «жовтневе повстання під проводом більшовиків в Петрограді», «більшовицька революція» тощо [78, с. 268, 269, 323]. Цю метаморфозу автор не пояснив.

У наступні роки автор продовжував відстоювати свою точку зору щодо концепції (платформи) Української революції. Ми також не знайшли підстави змінювати своєї позиції. Тож поле для продовження дискусії залишилося. Але це вже тема іншої розмови.

Джерела та література

1. Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Магістралі і глухі кути Української революції // Українська революція: 1917-початок 1918 рр. Проблеми, пошуки, узагальнення / Ред. Ф.Г. Турченко. Запоріжжя, 1998.
2. Яворський М. Проблема української національно-демократичної революції в 1917 р. Червоний шлях. 1927. №1-4.
3. Яворський М. Революція на Україні в її головніших етапах. Харків : Держ. вид-во України, 1923.
4. Річицький А. Центральна Рада від лютого до жовтня. Нарис з історії української революції. Харків, 1930.
5. Свідзінський М. Курс історії України в його методичній розробці. Київ : ДВУ, 1929.
6. Сушино-Хоменко С. З приводу особливостей пролетарської революції на Україні. Літопис Революції. 1928. №4.
7. Сушино-Хоменко С. З приводу особливостей пролетарської революції на Україні. Літопис Революції. 1929. №2.
8. Скрипник М. Питання пролетарської революції на Україні. Статті і промови. Харків, 1931. Т.1.
9. Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовики) України. Харків : Пролетарій, 1929.
10. Горин П. О роли пролетариата в революционном движении Украины. Большевик. 1930. №1.
11. Манілов В. З приводу антиленінських концепцій з історії пролетарської революції на Україні. Літопис революції. 1930. №5.
12. Фрід Д. Про деякі питання історії КП(б)У та Жовтневої революції на Україні. Літопис революції. 1930. №3-4.
13. Рубач М. Проти ревізії більшовицької схеми рушійних сил та характеру революції 1917 року на Україні. Літопис революції. 1930. №5.
14. Рубач М. Треба дійсно виправити. (Рецензія на брошуру Андр. Річицького «Центральна Рада від Лютого до Жовтня. Нарис з історії української революції»). Літопис революції. 1930. №3-4.
15. Резолюція загальних зборів українського товариства «Історик-марксист». 22.II.1930 р. Літопис революції. 1930. №1.
16. Резолюція про історичні праці тов. Свідзінського. Ухвалила Рада Українського товариства Істориків-марксистів 5.II.1931 р. Літопис революції. 1931. №1-2.
17. Гмиря А., Глушенко Є. Короткий огляд головної літератури з історії пролетарської революції на Україні. Літопис революції. 1932. №3-4.
18. Герман Ек. Пролетариат Украины в борьбе за Октябрь. История пролетариата СССР. Москва, 1934. Сб.3.
19. Городецкий Е. Легенда о «нейтралитете». (Из истории октябрьских дней 1917 г. в Киеве). Историк-марксист. Москва, 1937. Кн. 4.
20. Городецкий Е. Центральная Рада – оплот всероссийской контрреволюции. (Рада и III Универсал). Историк-марксист. Москва, 1935. Кн.8-9.
21. Затонський В. Нові перемоги ленінської національної політики. Більшовик України. 1933. №13-14.
22. Супруненко М. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. Київ: Держвидавництво політичної літератури УРСР, 1957.

23. История СССР с древнейших времен до наших дней. В двух сериях. В двенадцати томах. Первая серия / Председатель ред. совета Б. Пономарев. Москва, 1966. Т. 1.
24. Українська РСР в період громадянської війни 1917-1920 рр. В 3-х томах. Київ, 1967. Т.1.
25. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. В 2-х. Київ, 1967.
26. Верстюк В. Ф. Від «Великої Октябрьської соціалістичної революції і громадянської війни на Україні (1917-1920)» до «Нарисів історії Української революції» і далі: історія змін дослідницької парадигми. Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917-1921 рр.). Матеріали Міжнародної наукової конференції, м. Київ, 1-2 червня 2017 р. Київ-Чернігів, 2017.
27. Гамрецький Ю., Тимченко Ж., Щусь О. Триумфальне шествіє Советської влади на Україні. Київ, 1987.
28. Турченко Ф. Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. Киев ; Одесса, 1987.
29. Турченко Ф. Г. Запоріжжя на шляху до себе. Минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій. Запоріжжя, 2009.
30. Білокінь С. Михайло Грушевський. Літературна Україна. 1988. 21 липня.
31. Лозинський М. Чи був Володимир Винниченко членом КП(б)У. Літературна Україна. 1989. 24 серпня.
32. Жулинський М. Володимир Винниченко (1880-1951). Літературна Україна. 1989. 30 листопада.
33. Турченко Ф., Ігнатуша О. Українська автокефальна. Вітчизна. 1989. № 12.
34. Федченко П. Оцінюємо з класових позицій. Про політичне обличчя і художню творчість В. Винниченка. Київ. 1987. № 12.
35. Сарбей В. Як нам ставитися до М. Грушевського. Радянська Україна. 1988. 27 серпня.
36. Хміль І. С. Політична діяльність В. Винниченка. Український історичний журнал. 1989. № 7.
37. Винниченко В. Відродження нації. (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). Частина III. Київ-Відень, 1920.
38. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Ред. Гунчак Т., Сольчаник Р. Т.1. Б.м.: Сучасність, 1983.
39. Субтельний Орест. Україна. Історія. Київ :Либідь, 1991.
40. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Рік 1917. Історичні есе-хроніки. Т. 1. Харків, 2008.
41. Коваль М. В., С.В. Кульчицький, Ю.А. Курносов, В. Г. Сарбей. История Украины. Пробное учебное пособие для 10-11 классов средней школы / Под. ред. академика АН Украины Ю.Ю. Кондуфора. Київ: 1991.
42. Український історичний журнал. 1991. № 11.
43. Відомості Верховної Ради України. 1992. Квітень. № 29.
44. Програма з історії України. Проект. Інформаційний збірник Міністерства освіти України. 1992. № 7-8.
45. Коваль М. В., Кульчицький С. В. Курносов Ю. О. Історія України. Матеріали для підручника для 10-11 класів середньої школи. Київ, 1992.
46. Андрусишин Б. В пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917-1920 рр. Київ, 1995.
47. Галенко О. І., Яневський Д. Б. Перший уряд демократичної України. – К., 1992.
48. Гриценко А. Українські робітники на шляху творення національної держави. (1-й Всеукраїнський робітничий з'їзд 11-14 (24-27) липня 1917 р.). Київ, 1992.
49. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. (Історико-генетичний аналіз). Київ, 1995.
50. Реєнт О., Андрусишин Б. З'їзд поневолених народів (8-15 (21-28) вересня 1917 р.). Київ, 1994.
51. Хміль І. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.). Київ, 1992.
52. Щусь О.Й. Всеукраїнські військові з'їзди 1917 р. Київ, 1992.
53. Копиленко О. «Сто днів» Центральної Ради. – К., 1992.
54. Українська державність: історія і сучасність. Матеріали наукової конференції. Січень, 1993. – К., 1993.
55. В'ячеслав Липинський: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 110 роковини з дня народження вченого, 2-5 червня 1992 р. м. Київ, м. Луцьк, м. Кременець. Київ;Філадельфія, 1994.
56. Гунчак Тарас. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. Київ, 1993.
57. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття.- К., 1993.
58. Реєнт О. П. Більшовизм і українська революція 1917–1920 рр. : Спроба визначення характеру і динаміка соціальних процесів. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1994.
59. Симон Петлюра та Українська національна революція. Збірник наукових праць Другого конкурсу петлюрознавців України. Київ, 1995.
60. Реєнт О. Українська революція і робітництво: Соціально-політичні та економічні зміни. 1917-1920 рр. Київ, 1996.
61. Солдатенко В. Центральна Рада як чинник української революції. Центральна Рада на тлі української революції: науково-теоретичні читання в Інституті історії України НАН України, м Київ, 16 березня 1995 р. Київ, 1996.
62. Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму. Матеріали Республіканської науково-теоретичної конференції 8-10 січня 1991 р. Запоріжжя. – Київ-Запоріжжя, 1991.

63. Україна: дослідження та інтерпретації, Тези VI Республіканських суспільно-політичних читань. 22-25 травня 1991 р., м. Новгород- Сіверський. – К., 1991.
64. Див. Український історичний журнал. – 1991. - № 3.
65. Україна. Наука і культура. Видання АН України, т-ва «Знання» України. К., 1991. Вип. 25.
66. Українські національні партії (кін. XIX ст. – 1917 р.). Методичні вказівки до вивчення спецкурсу. – Запоріжжя, 1991.
67. Друга Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Проблеми історії національного руху на Україні (до 1917 р.)»: Тези доповідей. Частина I-III. Київ; Миколаїв, 1992.
68. Курас. І. Ф., Турченко Ф. Г., Геращенко Т. С. М. І. Міхновський: постать на тлі епохи. Український історичний журнал. 1992. № 9. С. 76-90; № 10-11.
69. Ідейно-теоретична спадщина Дмитра Донцова і сучасність. Матеріали науково-теоретичної конференції / Редколегія Ф. Турченко, С. Тимченко, В. Чабаненко та ін. Запоріжжя, 1998.
70. Sysyn F. Nestor Machno and the Ukrainian Revolution. The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revolution. Cambridge, 1997.
71. Турченко Ф. Г. Новітня історія України (1917-1993 рр.). Навчальний посібник для середніх шкіл у семи випусках. Випуск перший. Українська національно-демократична революція (1917- поч. 1918 рр.). Запоріжжя, 1993.
72. Турченко Ф. Г. Новітня історія України (1917-1993 рр.). Навчальний посібник для середніх шкіл у семи випусках. Випуск другий. Україна в умовах боротьби за збереження державної незалежності (1918-1920 рр.). Запоріжжя, 1993.
73. Турченко Ф. Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника. – Київ, 2016. С. 103.
74. Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша. (1917-1945 рр.). Підручник для 10 класу середньої школи. Київ, 1994.
75. Турченко Ф.Г., Панченко П.П., Тимченко С. М. Новітня історія України. Частина друга. (1945-1994 рр.). Підручник для 10 класу середньої школи. Київ, 1995.
76. Історія України. Нове бачення. У двох томах / Під загальною редакцією академіка НАН України В. А. Смолія. К., 1996. Том 2.
77. Кульчицький С.В., Коваль М. В., Лебедева Ю. Г. Історія України Підручник для 10 класу середньої школи. – К., 1998.
78. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Концепція та історіографія. – К., 1997.
79. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999.